

دانشگاه لرستان

Zagros Archaeological Research

Online ISSN: 2980-8944

<https://www.zar.lu.ac.ir>

Elephant-Keeping and Elephant-Riding in the Military, Hunting, and Ceremonial Contexts of the Sasanian Period: Emphasizing the Concept of Kingship

Ebrahim Raiygni*¹

1- Associate Professor, Department of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. Email: e.raiygni@neyshabur.ac.ir.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:

Received
January 27, 2025
Accepted
June 21, 2025

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

Citation: Raiygni,
E, (2025).

“Elephant-Keeping
and Elephant-Riding
in the Military,
Hunting, and
Ceremonial Contexts
of the Sasanian

Period: Emphasizing
the Concept of

Kingship”, *Zagros
Archaeological*

Research 2(1): 55-
82. doi:

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

ABSTRACT

Elephant-keeping and elephant-riding were among the specialized skills of the Sasanian period, seemingly reserved for the ruling elite. The extensive use of elephants during this time brought about notable transformations in the empire’s religious and cultural frameworks. Their employment in encounters with the Sasanians’ western rival, the Roman Empire, compelled a re-evaluation of the Sasanian worldview regarding the cultural and ideological significance of this animal. Greek, Roman, Middle Persian, and Islamic texts all describe the use of elephants in both military and peaceful contexts, based on observation or secondary knowledge. Archaeological data further contribute to testing the reliability of these written records. This study aims to analyse the functional and symbolic roles of elephants—both individually and in groups—within the Sasanian military, hunting, and ceremonial spheres. It seeks to address three main questions: How were elephants and their uses represented in Roman/Byzantine and Islamic historical texts? What archaeological evidence corroborates their presence in the army, hunting, and courtly ceremonies? And how did the Sasanian concept of kingship, as embodied in the elephant, continue to resonate in the Islamic period? A descriptive–analytical approach to historical sources has been adopted. The findings indicate that archaeological evidence largely confirms the accounts recorded in historical texts regarding the use of elephants in military, recreational, and ceremonial affairs at the Sasanian court. These practices persisted almost unchanged into the Islamic era. The concept of kingship, reinforced through the symbolic and practical deployment of elephants, remained a significant ideological marker and ensured the exclusivity of their use in both Sasanian and Islamic societies.

Keywords: Elephant; Sasanian Period; Kingship; Archaeological Evidence; Historical Texts.

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

Introduction

Historical sources and archaeological evidence have jointly been employed in this study to conduct a comparative analysis of elephants as strategic instruments in warfare, hunting, and royal ceremonies during the Sasanian period. The purpose of this research is to investigate the functional application of elephants—both individually and collectively—in the design and execution of military and hunting operations of that era. The necessity of this study arises from the cultural continuity linking Sasanian warfare, royal ceremonies, and hunting traditions to their later expressions in the Islamic period. Accordingly, the research aims to explore this cultural persistence and address the following questions: How were the Sasanian uses of elephants represented in Roman/Byzantine and Islamic sources? What traces of these practices are observable in archaeological data? And in what ways did the Sasanian elephant retain its significance in association with kingship and divine authority in the Islamic era?

Discussion

Roman, Byzantine, Middle Persian, and Islamic sources all provide accounts of the use of elephants in war and hunting, which may be correlated with archaeological evidence. Classical and Armenian authors such as Ammianus Marcellinus, Procopius, Agathias, Sebeos, and others described the diverse uses of elephants by Sasanian monarchs in battle, hunting, and courtly rituals.

A review of Middle Persian texts reveals a fundamental transformation in the perception and function of the elephant during the Sasanian period. Initially considered a demonic or ominous creature, the elephant later came to symbolize sanctity and divine favour—partly due to its increasing practical use, and partly because of its association with *farr-e izadi* (divine glory), a concept central to the Sasanian ideology of kingship. Islamic sources can be categorized into two groups. The first group comprises texts that drew upon Roman/Byzantine and Middle Persian traditions, replicating their accounts of elephant use in military and courtly contexts. The second includes texts produced in the Islamic era that directly observed the presence of elephants in royal hunts, processions, and armies—most notably in the writings of Bayhaqi, the celebrated historian of the Ghaznavid period. Archaeological materials—such as coins, seals, rock reliefs, and paintings—provide tangible reflections of the elephant's prominence in Sasanian military, hunting, and ceremonial contexts. The continuity of elephant imagery in Iranian art from the Achaemenid to the Sasanian period underscores the deliberate and symbolic role of this animal as an emblem of royal authority. The Sasanian period marks the culmination of both the functional and symbolic employment of elephants, intimately connected with the manifestation of divine glory and kingship.

Conclusion

The Sasanian period served as a transitional bridge between the ancient world and the ideological transformation that shaped Iranian culture in the Islamic era. This bridge, grounded in strong cultural foundations, helped prevent a rupture between pre-Islamic and post-Islamic traditions. The elephant's multifaceted role—as a practical military asset, an instrument of entertainment, and a ceremonial symbol—contributed to its elevation within the religious and mythological framework of Sasanian culture. Greek, Roman, and Armenian sources described its diverse applications in warfare, hunting, and royal display, while Middle Persian texts recorded a dramatic shift in perception—from a demonic to a sacred being. This transformation stemmed from both strategic necessity and the ideological function of reinforcing kingship. Islamic historians and literary authors, while acknowledging their Sasanian precedents, also documented the continued use of elephants among Islamic rulers,

demonstrating a direct cultural inheritance. Despite limitations in the quantity and scope of archaeological evidence, the available data substantiate much of what the written sources claim, particularly concerning the elephant's symbolic role as a formidable and unfamiliar creature to the enemies of the Sasanians. Where discrepancies occur between texts, they can often be attributed to the temporal distance between the events and their recording, with authors relying on second-hand reports or imagination. From the perspective of cognitive archaeology, this research highlights the ideological role of the elephant in affirming royal legitimacy, augmenting divine glory, and serving as a vehicle for political propaganda—a form of “cold war” symbolism against the Roman Empire. Similarly, Roman emperors themselves utilized the elephant in political art, notably on coins and reliefs, to glorify their military and diplomatic achievements. Islamic historical and literary sources further demonstrate that the symbolic and functional importance of elephants continued seamlessly from the Sasanian into the Islamic period. Thus, the elephant remained an enduring emblem of kingship and divine power in Iranian cultural memory long after the fall of the Sasanian Empire.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

فیل‌بانی و فیل‌رانی در سپاه، شکار و تشریفات دوره ساسانی با تأکید بر مفهوم پادشاهی

سید ابراهیم رایگانی*

۱-دانشیار باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه:

e.raiygani@neyshabur.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۱/۰۸

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

فیل‌رانی و فیل‌بانی از تخصص‌های دوره ساسانی است که ظاهراً فقط طبقه‌ی حاکم جامعه ساسانی حق استفاده از خدمات این تخصص را داشته‌اند. کثرت استفاده از این حیوان، فرایندهای فرهنگ مذهبی دوره ساسانی را دچار تغییراتی کرده بود. استفاده از فیل در مصاف با هم‌امورد غربی ساسانیان یعنی امپراتوری روم، ساسانیان را ناچار از بازنگری در منظومه فکری خویش در مورد نحوه برخورد فرهنگی با این حیوان کرد. متون یونانی/رومی، پهلوی و اسلامی در مورد استفاده از فیل در شرایط جنگی و صلح، توضیحاتی را بر مبنای مشاهدات یا مطالعات خویش ارائه کرده‌اند. داده‌های باستان‌شناسی نیز در محک زدن اطلاعات ارائه شده متون راهگشا هستند. هدف از انجام این پژوهش، تحلیل کارکرد فیل به صورت تک و حتی گروهی در فرایندهای نظامی، شکار و تشریفات دوره ساسانی در نظر گرفته می‌شود. نگارنده در این پژوهش می‌کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که کارکردهای فیل در روزگار ساسانی چه بازتابی در متون تاریخی رومی/بیزانسی و اسلامی داشته است و حضور این حیوان در سپاه، شکار و تشریفات درباری چه بازتابی در داده‌های باستان‌شناسی داشته است؟ فیل دوره ساسانی از منظر کارکرد و توجه به مفهوم پادشاهی چه اهمیتی در روزگار اسلامی داشته است؟ رهیافت توصیفی-تحلیلی متون تاریخی، به منظور ارزیابی داده‌های پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. نتیجه آنکه داده‌های باستان‌شناسی اغلب مطالب درج شده در متون تاریخی در زمینه استفاده از فیل در زمینه‌های نظامی، تفریحی و تشریفات دربار ساسانی را تأیید می‌کنند و این موارد در روزگار اسلامی بی‌کم و کاست مورد استفاده قرار گرفت. مفهوم پادشاهی در نتیجه بهره‌گیری از فیل در دوره ساسانی همچنان در دوران اسلامی نیز مورد توجه بوده است و باعث انحصارگرایی استفاده از این حیوان در تمامی موارد استفاده گردید.

کلیدواژگان: فیل، دوره ساسانی، مفهوم پادشاهی، متون تاریخی.

مقدمه

سه‌گانه متون رومی/بیزانسی، متون پهلوی و متون تاریخی/ادبی دوران اسلامی در کنار داده‌های باستان‌شناسی در این پژوهش به خدمت گرفته شده‌اند تا بتوان به تحلیل مقایسه‌ای در زمینه بهره‌گیری از فیل به عنوان یک ابزار/استراتژی جهت سهولت در نبرد، شکار و همچنین تشریفات درباری در روزگار ساسانی پرداخته شود. هدف از پژوهش حاضر تحلیل کارکرد فیل به صورت تک و حتی گروهی در طراحی و اجرای عملیات نظامی و شکار در عصر ساسانی در نظر گرفته می‌شود. ضرورت به سرانجام رسیدن این تحقیق پیوندی است که میان روش‌های نبرد، شکار و تشریفات درباری در دوره ساسانی و دوران اسلامی وجود دارد و این پژوهش می‌کوشد تا آنجا که در حد بضاعت این مقاله است، چنین تداوم فرهنگی را مورد بررسی قرار دهد. به این ترتیب پژوهش دو بخش کلی دارد که شامل متون تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی است. هر کدام از این بخش‌ها زیرمجموعه‌هایی دارند که در بدنه پژوهش به آنها پرداخته می‌شود.

پرسش پژوهش: با توجه به موضوع حاضر، این مقاله به دنبال بررسی و پاسخ به این پرسش‌ها است: (۱) کارکردهای فیل در روزگار ساسانی چه بازتابی در متون تاریخی رومی/بیزانسی و اسلامی داشته است و حضور این حیوان در سپاه، شکار و تشریفات درباری چه بازتابی در داده‌های باستان‌شناسی داشته است؟ (۲) فیل دوره ساسانی از منظر کارکرد و توجه به مفهوم پادشاهی چه اهمیتی در روزگار اسلامی داشته است؟

روش پژوهش: تحلیل مقایسه‌ای اطلاعات حاصل از متون تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی بر مبنای اصل باستان‌شناسی تاریخی؛ روشی است که این پژوهش داده‌های خویش را گردآوری و مورد ارزیابی قرار می‌دهد. گاهی ناچار از باستان‌شناسی ادراکی به مثابه روشی برای تحلیل داده‌های اندک بهره‌برداری می‌کنیم؛ لیکن رهیافت اصلی پژوهش توصیفی-تحلیلی متون تاریخی است.

پیشینه پژوهش

تحقیقات متنوعی در زمینه بهره‌گیری از فیل در سپاه دوره ساسانی منتشر شده است که اغلب آنها توسط محققان غربی نگارش شده است. از پیشروترین این پژوهش‌ها، کار قابل توجه رنس (2003) است که به خوبی منابع تاریخی را مورد توجه قرار داده است. چارلز (2007)، طی پژوهشی استفاده از فیل در روزگار ساسانی برای مقاصد نظامی را براساس متون تاریخی مورد تحلیل قرار داده است. فریبا نصری (2009) در مقاله‌ای با عنوان «مفهوم فیل در روزگار باستان: در گذر از هند به ایران» به صورت گذرا به استفاده و پیشینه فیل در هند و سپس بهره‌گیری از آن در ایران روزگار ساسانی به عنوان بخشی از استراتژی نبرد همت گماشته است. دریایی (2016) در مقاله‌ای تحت عنوان «از وحشت‌آفرینی تا کاربرد تاکتیکی: فیل‌ها در دوره اشکانی-ساسانی» به استفاده تاکتیکی از فیل در دوره اشکانی و ساسانی پرداخته است و تا حدودی به داده‌های باستان‌شناسی نیز توجه نشان داده است. دیمیتروف (2022)؛ نیز در مقاله‌ای با عنوان «بازبینی سپاه فیل ساسانی: آمیانوس مارسلینوس در مورد تاکتیک‌های فیل ایرانی» با واکاوی متن کتاب تاریخ آمیانوس مارسلینوس به بررسی تاکتیک‌های ایرانیان در استفاده از فیل در نبردها پرداخته است. مطالعات در ایران دوران اسلامی نیز به کارکرد فیل در سپاه نیز تاحدودی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. مقاله‌ای تحت عنوان «جایگاه فیل هندی در سپاه عصر غزنوی» توسط شاه‌بختی و دیگران (۱۴۰۰) منتشر شده است که بیشتر براساس روایت‌های متون دوره غزنوی، سلجوقی و حتی ایلخانی بوده است. پژوهش حاضر می‌کوشد با تلفیق داده‌های باستان‌شناسی با اطلاعات حاصل از متون تاریخی در راستای تحلیل مفهوم پادشاهی دوره ساسانی و حتی سده‌های نخستین اسلامی از منظر بهره‌گیری از فیل در سپاه، شکار و همچنین تشریفات درباری، مسیری نوین را از

باب طرح و حل مسئله ارائه نماید. بنابراین از این منظر پژوهشی نو به شمار می‌رود که هیچ یک از پژوهش‌های پیشین اشاره‌ای به فیل در ارتباط با مفهوم پادشاهی نکرده‌اند.

پیشینه بهره‌گیری از فیل در روزگار سلوکی-اشکانی

کوئینتوس کورسیوس رفوس اشاره نمود که سی زنجیر فیل در نبردی از یکی از شاهان هندی به دست اسکندر افتاد (Rufus, Book 8. 13. 3-4). هندی‌ها چندین زنجیر فیل برای شاه ایران به نبرد گوگمل گسیل کردند (آریان، کتاب ۸، فصل ۶). این روایت آریان مشابه روایتی است که دیودورس (دیودوروس، کتاب ۱۷، فصل ۹۲: ۷۶۰-۷۶۱) و هرودت (Book. 1, 92) در مورد سگ‌های جنگی که در بابل برای استفاده شاه هخامنشی در نبردها پرورش می‌یافتند، نقل شده بود.

در حفاصل میان سال‌های ۳۱۲ تا ۳۰۶ پ.م سلوکوس اول سردار معروف مقدونی، یک سکه ده‌درهمی مناسبی ضرب کرد که روی آن تصویر اسکندر مقدونی سوار بر اسب به تصویر کشیده شده است که با نیزه‌ای بلند در دست خود، حاکم هندی سوار بر فیل را به زمین می‌افکند (Hafner, 1969: 213; Hill, 1922: 191). این امر احتمالاً ارتباط معنوی با در اختیار گذاشتن فیل‌های هندی از سوی مردمان این سرزمین به منظور استفاده در سپاه هخامنشی بوده است. متون تاریخی این موضوع را مورد توجه قرار داده‌اند. حتی در آخرین نبردهای شاهنشاهان اشکانی حضور فیل‌های جنگی که از هند آمده بوده‌اند توسط متون تاریخی مورد تأیید قرار گرفته است (بریان، ۱۳۹۲: ۱۱۹۶ - ۱۱۹۷). علاوه بر این می‌توان نوشت کمابیش در اغلب سکه‌های سلوکی فیل‌ها آرایه‌ها را می‌کشند. روی سکه‌های سلوکوس یکم (۳۰۵ - ۲۸۱ ق.م) آرایه‌ای نقش شده که به جای چهار اسب؛ به چهار فیل بسته شده است (اولبریخت، ۱۴۰۳: ۱۰۶). این دل‌بستگی معنوی به فیل نه تنها ناشی از مسائل سیاسی و آگاهی‌بخشی به مخاطبان سکه‌های سلوکیان در زمینه وقایع روز بوده است، بلکه در کنار آن، استفاده‌های فنی و تاکتیکی احتمالی از فیل را نیز یادآوری می‌کرد.

چند اشاره به بهره‌گیری از فیل در نبردهای پارتیان گزارش شده است؛ دیو کاسیوس اشاره کرده است: بلاش یکم پادشاه پارتی سوار بر فیل به میدان نبرد آمد (Cassius Dio 62. 21. 4). برخی از محققان احتمال چنین کاربردی توسط شاهنشاه را نادر دانسته‌اند (Jacobs, 2010: 110). روی سکه مهرداد یکم نقش فیل قابل رؤیت است که احتمالاً اشاره‌ای به پیروزی بر پادشاه پارتی منطقه بلخ داشته است (Daryaei, 2016: 40). حتی روی سکه‌های فرهاد دوم، ارد دوم و مهرداد سوم نیز تصویر فیل دیده می‌شود. شاید بتوان بهره‌گیری از فیل در سپاه پارتی را با این مدارک نشان داد که از جمله دلایل این ادعا چنین موضوعی است که سرزمین پارت؛ توسط یونانی‌بلخیان، تخاریان و هندی‌سکائیان و همچنین «هندی‌پارتیان» و در نهایت کوشانیان از سرزمین اصلی هند (محل عمده فیل‌ها) جدا افتاده بود و دسترسی قابل توجهی به بازرگانی این جانوران نداشته است (البروک، ۱۴۰۳: ۱۳۶). در کنار این مدارک باستان‌شناسانه و همچنین مطالب متون تاریخی، داستان‌هایی در مورد کارگزاران یهودی با نام‌های پارتی مانند ارده (Arda)، ارته (Arta) و پیلی بریش (Pyl-y Barish) به معنی پیل‌سوار یا حداقل پیل‌ران وجود دارد که ظاهراً گروهی از خاصگان و ملازمان سوار داشتند و کلاه‌های بلند (احتمالاً خود؟) بر سر می‌نهادند. این یهودیان که آشکارا اعیان و محتشمان «ایرانی شده» بودند؛ آگاهی کاملی در مورد قوانین [اجتماعی و مذهبی] یهودیان در ایران روزگار اشکانی داشته‌اند (بویل، ۱۳۸۱: ۳۵۱).

این ظاهراً تنها موردی است که استفاده از فیل به عنوان عاملی جهت نشان دادن طبقه اجتماعی یا دستکم مذهبی گروهی در ایران روزگار اشکانی مستند شده است. البته نگارنده این مقاله معتقد است که وقتی متون تاریخی در مورد

ملازمان همراه این فیل‌رانان یا آنگونه که گرشویچ نوشته است: Elephant-rider و هم‌چنین کلاه‌خودهایی بر سر آنها اظهار نظر می‌کنند، می‌توان ضمن پایگاه اجتماعی و مذهبی، جایگاه نظامی نیز برای آنها در نظر گرفت. این رویه در روزگاران جدیدتر از جمله دوران صفویه توسط سفرنامه‌های سیاحان فرنگی در اصفهان نیز مستند شده است که افراد با جایگاه دولتی (و معمولاً نظامی) مباشرانی موسوم به شاطر و حتی گاهی به نام فراش دارند که با چوب و چماق راه ارباب اسب‌سوار خود را از میان جمعیت کوچه و بازار باز می‌کنند.

بهره‌گیری از فیل در سپاه ساسانی براساس متون تاریخی

متون تاریخی رومی/بیزانسی و هم‌چنین متون پهلوی و متون تاریخی و ادبی دوران اسلامی در مورد بهره‌گیری از فیل در نبرد و شکار مطالبی ارائه کرده‌اند که در تمامی وجوه آنها می‌تواند زمینه‌ای برای تطبیق با داده‌های باستان‌شناسی ایجاد نماید. در این بخش ابتدا متون تاریخی رومی/بیزانسی را مورد بررسی قرار داده و سپس به متون پهلوی و در نهایت به متون تاریخی و ادبی اسلامی پرداخته شد.

متون رومی/بیزانسی: بنظر می‌رسد متون تاریخی رومی/بیزانسی با توجه به دسترسی زمانی به برخی از جلوه‌های فرهنگی از جمله نبردهای مداوم میان شاهنشاهان ساسانی با امپراتوران رومی، می‌توانند به عنوان منابع دست‌اولی در زمینه چگونگی استفاده از فیل در سپاه (و کمتر در شکار) مورد توجه قرار گیرند. اگر از روایات نسبتاً مشکوک تاریخ آگوستا در زمینه استفاده اردشیر اول (حک: ۲۲۴-۲۴۲م) از لشکر ۷۰۰ زنجیری فیل بگذریم؛ برجسته‌ترین اثر تاریخی از جمله متون رومی/بیزانسی که در زمینه بهره‌گیری از فیل مطالبی را نوشته‌اند؛ کتاب آمیانوس مارسلینوس (حدود ۳۳۲-۴۰۰م) درباره تاریخ روم است. این کتاب یکی از منابع اصلی برای بررسی نبردهای شاپور دوم در خلال سال‌های ۳۵۳-۳۷۱م محسوب می‌شود. از آنجا که نگارنده خود از طرف رومی‌ها در نبردها حضور داشت حائز اهمیت است (شیپمان، ۱۳۹۰: ۸). آمیانوس در جریان نبردهای متعدد شاپور با رومیان و دیگر حوادث جنگی روی داده در زمان یولیانیوس، به توصیف دقیق فیل‌ها به عنوان بخشی از استراتژی نبرد پرداخته است. چارلز به خوبی نشان داده است که فیل‌ها در سپاه ساسانی غالباً از زمان شاپور دوم یعنی همان زمانی که آمیانوس در خلال مواجهه با ایرانیان به نگارش تاریخ خود می‌پرداخت؛ بخش مهمی از سپاه ساسانی بوده‌اند (Charles, 2007). دیمتریوف طی مقاله‌ای به بررسی تکنیک‌های جنگی ساسانیان در ارتباط با فیل پرداخته است و در این زمینه مطالب ارائه شده توسط آمیانوس مارسلینوس را به عنوان بنیان اصلی مقاله خویش قرار داده است (Dmitriev, 2022: 2). پیش از آن نیز رنس؛ آمیانوس را به‌عنوان مأخذ اصلی خویش در زمینه حضور فیل‌ها در سپاه شاپور بر علیه رومیان مورد استفاده قرار داده بود (Rance, 2003: 355-356). نکته قابل توجه توصیف نسبتاً متفاوت آمیانوس مارسلینوس از صحنه نبرد فیلان ساسانی به فرماندهی شاپور دوم (۳۰۹-۳۷۹م) است. آمیانوس نوشته است: «... پشت سر سواره‌نظام فیل‌ها قرار می‌گرفتند. نعره و بو و منظره وحشت‌آور آنها، اسب‌های دشمن را می‌ترساند (آمیانیوس، کتاب ۲۵، بند ۱؛ فقره ۱۴-۱۵). این توصیف بسیار متفاوت از آن چیزی است که بعدها متون اسلامی در مورد صف‌آرایی سپاه غزنوی براساس ضرورت ناشی از حضور فیل و ترس اسب‌های خودی از میدان نبرد ارائه داده‌اند. بنداری در این زمینه نوشته است: «... صاحب غزنه پنجاه فیل داشت که مقابل صف‌های سپاهش آنها را به صف کرده بود. این فیل‌ها جلوتر از هزاران نفر از افراد سپاه قرار می‌گرفتند. زیرا اسبان از فیل‌ها وحشت داشتند» (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۶). فرای نیز در مورد توضیح این مورد نوشته است: دلیل چینش فیل‌ها در جلوی سواره‌نظام، ترس اسب‌های خودی از فیل‌ها بوده است (فرای، ۱۳۶۳ ج ۴: ۱۶۲).

البته باید توجه داشت که توصیف مارسلیانوس مربوط به نیمه سده چهارم میلادی و توصیف بنداری و فرای مربوط به قرون چهارم و پنجم هجری بوده است. نکته‌ای که هر دو توصیف را به هم مرتبط کرده است، ترس اسبان سواره‌نظام از منظره دهشتناک و بوی بد فیل‌ها بوده است. لیکن اینکه چرا در کتاب آمیانوس فیل‌ها پشت سر سواره‌نظام و در منبع غزنوی و سلجوقی، فیل‌ها جلوتر از سواره‌نظام قرار گرفته بودند به درستی روشن نیست. چارلز به این ناهمخوانی پی برده است و نوشته است این روش با هنجارهای تعیین‌شده در دنیای کلاسیک مدیترانه تفاوت چشمگیری دارد. به عنوان مثال، کارتاژی‌ها فیل‌های خود را در خط مقدم دره باگراداس در سال ۲۵۵ میلادی و در زاما در سال ۲۰۲ پیش از میلاد مستقر کردند، در حالی که شاهزادگان هلنیستی عادت داشتند نیروهای فیل خود را در جناحین آرایش دهند. استقرار فیل‌ها توسط ساسانیان تضمین می‌کرد که رومی‌ها هرگز با این جانوران درگیر نشوند (Charles, 2007). تنها در موقعیت‌های کمین، که فیل‌ها به همراه سواران زره‌پوش سنگین (Cataphractarii or Clibanarii)؛ استفاده می‌شدند، رومی‌ها به موفقیتی دست یافتند. ذاکری در زمینه توصیف شیوه‌های نبرد در روزگار ساسانی نوشته است: «... در هنگام جنگ، نخست سواره‌نظام سنگین اسلحه وارد نبرد می‌شدند و پیاده‌نظام به دنبال آنها می‌آمدند. سپس کمانداران سوار بر فیل از راه می‌رسیدند که استفاده از آنها در جنگ از نوآوری‌های ساسانیان بود» (ذاکری، ۱۴۰۲: ۶۰). این مطالب همان مطالبی است که پیش از این توسط آمیانوس مارسلیانوس مورد اشاره و بررسی قرار گرفت. البته آمیانوس در مورد طبقه هدایت‌گران این پیل‌ها مطلبی ارائه نکرده است و برای این منظور باید به سراغ نویسندگان مسلمان رفت. ترتیب حضور فیل‌ها در لشکرکشی ساسانیان چندان روشن و مشخص نیست. هم متون رومی و هم متون اسلامی در این زمینه موجب سردرگمی می‌شوند.

آمیانیوس (کتاب ۲۵، ۳، ۴-۵، ۱۱) استفاده مرگبار از این حیوانات علیه ستون رومی را در اواخر لشکرکشی به آمیدا/نصيبین را ثبت کرده است، که طی آن جولیان به شدت زخمی شد. پس از انتصاب امپراتور جدید، ژوویان (حک: ۳۶۳-۳۶۴)، ایرانیان دوباره فیل‌های خود را در یک حمله غافلگیرانه رها کردند (Ammianus 25.6.2-3). علیرغم تصویر متناقض استفاده از فیل‌ها به این شکل، نویسنده قرن ششم، زوسیموس (Book 3, 30.2-3) جزئیات قابل توجهی از این تاکتیک ارائه می‌دهد ولی هم‌چنان سردرگمی نحوه قرارگیری فیل‌ها در صفوف نبرد برطرف نمی‌شود. ولی باید دقت داشت در خطابه دوم یولیانیوس در هنگام نبرد نصیبین اشاره شده است که ساسانیان از اینکه با پارتیان اشتباه گرفته شوند، در هراس بوده‌اند از این رو سعی کردند جنبه‌های بسیاری از سنت هخامنشی مانند لباس و تاکتیک‌های نظامی آنان را احیا کنند. همو در ادامه به حضور فیل‌های هندی با برج‌های پر از تیر و کمان پرداخت (گاریبولدی، ۱۴۰۳: ۱۰۷-۱۰۸)، ولی ترتیب حضور و چینش فیل‌ها را در سپاه آنها را اشاره نکرد. نکته آنکه اگر تکنیک ساسانیان در نبرد همانند پارسی‌ها (هخامنشیان) بوده است، روشن نیست که این در مورد فیل‌ها (البته در آن بازه زمانی میزان بهره‌گیری از فیل اندک بوده است) نیز صدق می‌کرد یا خیر؟

آمیانیوس در نهایت به استفاده فیلبان از کاردی دسته‌بلند برای مواقع خطر اشاره کرده است تا «به‌هنگام» در ستون فقرات فیل فرو نماید و از حمله فیل به نیروهای خودی و له کردن آنها در پس زخمی شدن این حیوان جلوگیری کند (Ammianus 25.1). این مورد را متون دوران اسلامی نیز مورد توجه قرار داده بودند که حاصل مشاهده مستقیم در روزگار غزنوی پس از کثرت بهره‌گیری از فیل بوده است (راوندی، ۱۳۵۴ ج ۱: ۶۹۸).

آمیانیوس ضمن توصیف نبرد پرمخاطره فتح آمیدا توسط شاپور نوشت که: «مردم سکستان که در غیرت و حمیت جنگی مانند ندارند، در برابر دروازه غربی استقرار یافتند. با این قوم قطارهایی از پیلان زشت‌منظر با پوست‌های پرچین و شکن که مردان مسلح بر آنها نشسته بودند، آهسته پیش می‌آمدند چنانکه غالباً گفته‌ام منظره وحشتناک‌تر از این نمی‌توان تصور کرد» (Ammianus 18. 12). اینکه فیل‌ها توسط سکستانی‌ها هدایت می‌شدند شاید ناشی از دو

مورد باشد یا آمیانوس هندی‌ها را با سیستانی‌ها خلط کرده بود و یا اینکه در این زمان بواسطه کثرت حضور فیل‌ها، سکستانی‌ها که نزدیک‌ترین مردمان از منظر جغرافیای سکونت با هند به شمار می‌رفتند به فنون فیل‌بانی مسلط شده بودند.

همو در مورد تکنیک‌های مهار این حیوانات در روز دوم نبرد نوشته است: «... روز اول از جنگ نتیجه‌ای گرفته نشد. روز بعد ایرانیان مجدداً با پیل‌های خود پیش آمدند... رومیان به وسیله مشعل‌ها پیل‌ها را فراری می‌دادند» (Ammianus 19.1-10). این تکنیک فراری دادن، در هیچ یک از متون رومی و بعدها اسلامی مورد اشاره قرار نگرفت و برای نخستین بار است که منبعی به فراری دادن فیل به کمک مشعل آتش اشاره می‌کند.

آمیانس عبارتی موسوم به فیل‌های درخشان (elephantorum fulgentium) ذکر کرده است (Ammianus 25.1.14) که چارلز در توضیح آن ناتوان مانده است اما تصور می‌کند که احتمالاً مربوط به زره فیل‌های ساسانی بوده باشد. در متون سده‌های چهارم و پنجم هجری، فیل‌های هندی در هنگام نبرد یا تشریفات؛ علاوه بر زره‌پوش یا برگستون، دارای آئینه‌های فلزی صیقلی بودند که پس از برخورد با همدیگر صدای هولناکی ایجاد می‌کردند و موجب رعب و وحشت دشمن می‌شدند. در مواقعی نیز از این آئینه‌ها برای انعکاس نور خورشید به چشم دشمن و کاهش تمرکز نیروهای دشمن به هنگام نبرد استفاده می‌کردند (بیهقی، ۱۳۱۹: ۳۷۸؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۵). این موضوع احتمالاً تداوم روشی است که از روزگار ساسانی به عنوان بخشی از تجهیزات به همراه فیل‌های جنگی مورد استفاده قرار می‌گرفت. پروکوپئوس، که در دوران سلطنت ژوستینین اول (حکومت ۵۲۷-۵۶۵ م) فعالیت می‌کرد، بارها به استفاده از فیل‌های ساسانی در عملیات محاصره اشاره می‌کند. به عنوان مثال، آنها در محاصره آرکثوپولیس، در لازیکا (Book.8.14.10; 8.14. 32-37) و علیه سایر دژهای لازی (Book.8.17. 10-11) مورد استفاده قرار گرفتند.

نویسنده رویدادنامه خوزستان در زمینه استفاده از فیل در سپاه نوشته است: «... پس از آن نصیبین علیه خسرو شورش کرد. وقتی که شاه این خبر را شنید نخورگان، یکی از درباریان را همراه سپاهی بزرگ و چند فیل به مقابله شورشیان فرستاد...» (رویدادنامه خوزستان، ۱۳۹۵: ۶۳). احتمالاً این شورش در بازه زمانی بین ۵۵۹-۶۰۲ م روی داده است (Greatrex and Lieu, 2005: 296). شاپور دوم در پاسخ به شورش مسیحیان شهر شوش، این شهر را با سپاهی از پیلان، به‌طور کامل نابود کرد. گیرشمن در کاوش سال ۱۹۴۹م آثاری از این تخریب گسترده را مورد تأیید قرار داده است (Girshman, 1952: 7).

موسی خورنی مورخ ارمنی قرن پنجم میلادی در مورد فردی به نام تیرداد از خاندان اشکانی حاکم بر ارمنستان در عصر ساسانی نگاشته است: «... اما تیرداد دلیر به سرعت جنگهای متعددی را ابتدا در ارمنستان و آنگاه در سرزمین پارس انجام داده خود شخصاً به پیروزی می‌رسد. یکبار او تا یلیانان در زمان باستان و نیزه‌اش را به یاری همان تعداد مجروح بلند کرد. بار دوم سرداران پرتوان پارسی با آگاهی از نبردی عظیم پیل‌تن و استحکام زیاد سلاح‌ها در آزمایش، تیرهایی رها ساخته زخم‌های بسیار بر اسبش وارد آورده آن را کشتند و اسب روی زمین غلتیده پادشاه را به زیر انداخته و او از زمین برخاست و پای پیاده حمله کرد و بسیاری از دشمنان را بر زمین غلتاند و اسب یکی را گرفته دلاورانه سوار آن شد. بار سوم داوطلبانه از اسب پیاده شد و حمله کرد و دسته‌های پیلان را با شمشیر پراکنده کرد. او با چنین دلاوری‌ها در سرزمین پارس و آسورستان زمانی دراز ماند و از تیسفون نیز آن سوتر رفت» (خورنی، ۱۳۸۱: ۲۰۴). چنین روایت‌هایی صرفاً از باب دانسته‌های نویسنده کتاب در زمینه استفاده از فیل در سپاه ساسانی واجد ارزش هستند نه صحت تاریخی مطالب آنها.

آگاتیاس حدود نیمه قرن ششم میلادی به تکنیکی جالب توسط پارس‌ها (ساسانیان) در حمله به مواضع رومیان پرداخته است. وی در این نبرد فیل‌ها را نه به عنوان خط مقدم نبرد که به‌عنوان حامیان یک ردیف پل قایقی بر

شمرده است (آگاثیاس، *تواریخ*، کتاب سوم: ۱۲۳) که اطلاعی نسبتاً جدید و نو نسبت به بقیه همقطاران این نویسنده رومی است. البته همو به شرح واقعه‌ای پرداخته است که فیل دیوانه به سپاه خود (ساسانی) حمله کرد (همان). منابع تاریخی رومی چنین اتفاقی را پیش از این و در سال ۳۵۰ و در حمله به نصیبین نیز روایت کرده بودند که موجب آسیب به نیروهای خودی (ساسانیان) شده بود (Chronicon Paschale, p. 537 lines 16-19; Theophanes, A.M. 5841).

سبئوس مورخ قرون ۷ و ۸ میلادی شواهد قابل توجهی از بهره‌گیری از فیل در سپاه و هم‌چنین فرهنگ ساسانی ارائه کرده است. وی به فراخور متن و ضرورت نگارش تاریخ خویش، در گرماگرم نبرد یا بزم، حضور فیل را به عنوان یکی از بنیادی‌ترین اجزای آداب و رسوم درباری یاد کرده است که ظاهراً میراثی از نیاکان ساسانیان به شمار می‌رفت که در این روزگار بیشتر مورد توجه قرار گرفته بود. سبئوس معمولاً زمانی به جزئیات نبرد از قول دیگر مورخان می‌پردازد که یکی از طرفین نبرد، ارمنی باشد. در نتیجه در دو نبرد به جزئیاتی از دلایل و شیوه نبردها پرداخته است. سبئوس به توصیف نبرد خسرو اول، در ادامه نبردهای پیروز و قباد! با ارمنی‌ها نوشته است: «... آن‌گاه مهران مهروندک با بیست‌هزار سوار و تعداد زیادی پیل به آنان (ارمنی‌ها) حمله آورد... سپاه ایران خسارت‌های زیادی دید و شکست خورد. ایرانی‌ها از دم تیغ گذشتند و پیل‌ها بر پیکرهای آنان تاختند» (سبئوس، فصل ۸: ۶۹). ظاهراً فرمانده ارمنی که مهران مهروندک از او شکست خورد [البته به زعم سبئوس] فردی به نام واردان ارمنی بود که بعداً خسرو اول ... با سپاهی سراسر مسلح و با پیلان بسیار بر او حمله برد... اما پادشاه به همراه تنی چند از پیلبانان و اسواران در عین عجز و ناتوانی گریخت (همان، ۷۰). نکته قابل توجه در متن سبئوس آن است که هیچ‌گاه شاهنشاهان ساسانی بر ارمنی‌ها ظفر نیافته و هرگاه نیز ارمنی‌ها در کنار ساسانیان جنگیدند، همیشه پیروزی از آن ساسانیان بوده است! سبئوس در ادامه به توصیف نبرد بهرام چوبین با سپاهی از پیلان در برابر خسرو دوم پرداخت که صرفاً ۱۵ هزار نیرو از موریس (امپراتور روم) گرفته بود. در بین سواران خسرو، اشراف ارمنی نیز حضور داشتند. بدیهی است که پیروزی با خسرو بود! سبئوس نوشته است که بهرام دو بار به سران ارمنی حاضر در سپاه خسرو نامه نوشت و از این عبارتها استفاده کرد: «... زیرا فردا بامدادان پیل‌های رویین (آتش‌بار) را خواهید دید که جنگاورانی غرق سلاح بر پشت آنها نشسته‌اند و پیکان‌های آهنین بر شما خواهند باراند...» (سبئوس، فصل ۱۱: ۹۳). پاسخ سران ارمنی به نامه تهدیدآمیز بهرام حواله به قدرت خداوندی بود و چنین آمده است: «... تو بر خدا تکیه نمی‌کنی و تکیه‌ات بر زور پیلان است...» (همان). نتیجه آنکه جنگ مغلوبه و پیل‌ها به سمت سپاه خودی (بهرام) روی به تاختن نهادند: «... گروه پیلان یورش سهمگینی آورد. اما جنگاوران مسلح اشراف (متعلق به خسرو) از پی فیلان تاختند و زره‌های سواران پیلان را از پایین دریدند... پیلان زیادی را با پیلبانان هلاک کردند و چندین پیل را به غنیمت گرفتند و به بارگاه پادشاه (خسرو) آوردند» (همان، ۹۴-۹۵).

اینکه چرا بهرام چوبین به سران ارمنی نامه نوشته است موضوعی خارج از این پژوهش است؛ اما توصیف مبتنی بر زور پیلان و هم‌چنین ستون اصلی نبرد حتی زمانی که سبئوس خود شاهد میدان نبرد نبوده است؛ می‌تواند تا حدودی به نحوه استفاده سپاه ساسانی از پیل‌ها اشاره نماید. آنجا که بهرام به سران ارمنی نوشته است: پیلانی رویین با مردانی غرق در سلاح که پیکان آهنین بر شما خواهند باراند... حاکی از وجود معماری روی پشت فیل به عنوان برجک‌های متحرک برای حمله به مواضع دشمن از فواصل نزدیک است. سبئوس در ادامه مطالب خویش از نبرد بهرام و خسرو دوم نوشته است: «... خسرو نیز فرمان داد تا سواران اسیر و پیلبانان همه را به بند کشند و آنها را با دستان گره خورده برکتف، زیر پای پیلان اندازند» (همان، ۹۵). مجازاتی بسیار دردناک برای خیانت‌کاران به خسرو، دست بسته

به زیر پای پیلانی خشمگین که از نبرد جان سالم به در برده بودند و در واقع غنیمت جنگی محسوب می‌شدند از موارد پسانبرد به شمار می‌رود که سبئوس به طور دقیق به آن پرداخته است.

سبئوس در آخرین اشاره به حضور فیل در فرهنگ ساسانی در پیچه‌ای متفاوتی از بهره‌گیری از فیل در فرهنگ ساسانی را به روی ما می‌گشاید که پیش از این کمتر مورد توجه بود. آن هم در ارتباط با آداب درباری و احتمالاً ارتباط با شکوه پادشاهی. ظاهراً سمبات باگراتونی از فرماندهان ارمنی در نبرد با کوشانی‌ها به پیروزی رسید و هنگامی که خبر به خسرو رسید: «... سخت شادمان گشت و دستور داد فیل درشت هیکلی بیارایند تا او سوار بر پیل به تالار قصر وارد شود» (سبئوس، فصل ۲۸: ۱۴۱).

این زمینه استفاده پیش از این چندان مورد توجه قرار نگرفته بود اما در اینجا باید به نکته‌ای اشاره شود و آنکه در روزگار اسلامی به خصوص عصر غزنوی که دوره‌ای از گسترش بهره‌گیری از فیل در سپاه، شکار و مراسم درباری بود، به محض آغاز تشریفات خاص درباری، پای فیل‌های مزین شده به میان می‌آمد (بیهقی، ۱۳۱۹: ۳۷۸؛ عتبی، ۱۳۷۴: ۳۱۹) و این احتمالاً تداوم فرهنگی است که از روزگار ساسانی قابل پیگیری است.

متون پهلوی: مطالعه متون پهلوی نشان می‌دهد سیر تأمل‌برانگیزی در زمینه توجه به استفاده از حیوان نسبتاً ناشناخته یا کمترشناخته‌ای همچون فیل در زندگی روزمره و همچنین در میان طبقه نخبه جامعه شکل گرفته بود. در این متون ابتدا فیل، موجودی اهریمنی تلقی می‌گردید و این موضوع از نوشته‌ای در مینوی خرد (پرسش ۲۶، بند ۳۳ الف) و همچنین روایت پهلوی (فصل ۳۱، بند ۱-۳) قابل برداشت است. در این هردو متن اشاره شده است که «جم» پادشاه اسطوره‌ای ایران برای ندادن گوسپند در برابر پیل توسط مردمانش به دیوها، با دیوها درگیر شد و آنان را از میان برداشت. چرا که در همین مطالب فیل حیوانی اهریمنی توصیف می‌شود.

بخشی از مطالب کتاب داراب هرمزدیار، فیل را به عنوان یکی از خرفستران معرفی می‌کند (Unvala, 1922: 272). به درستی نمی‌دانیم که این مطالب اندیشه طبقه حاکم جامعه را نشان می‌داد یا خیر؛ اما براساس آنچه که پیش از این نیز اشاره شد، از روزگار داریوش سوم (۳۳۶-۳۳۰ پ.م)، استفاده از فیل به عنوان تاکتیکی برای پیشبرد نبرد توسط متون یونانی روایت شده است. استفاده مختصر شاهنشاهان اشکانی نیز در همین متون مستند شده است. ولی کثرت بهره‌گیری از این حیوان در روزگار ساسانی به منظور پیشبرد فعالیت‌های نظامی، شکار و همچنین تشریفات سلطنتی و تغییر رویه در متون مذهبی این دوره موجب دگرگونی در نگرش جامعه ایرانی نسبت به فیل گردید. احتمالاً از نیمه دوره ساسانی بود که فیل به نمادی از حکومت و مفهوم پادشاهی بدل گردید. کارنامه اردشیر پاپکان از تعبیر یک خواب، مطالبی ارائه کرده است که بخشی از آن خواب؛ ساسان بر فیلی آراسته و سپید نشسته بود... و تعبیر آن دست یافتن بر پادشاهی جهان توسط خود وی یا فرزندانش بود (کارنامه اردشیر پاپکان، فصل اول؛ بند ۱۰-۱۳). علاوه بر این، متون پهلوی (۱۹۰: بند ۱)، رسوم پادشاهی را برمی‌شمارد که حضور پیل و پیلان بخشی از آیین خسروان در نظر گرفته شده بود.

نگارنده معتقد است این تغییر رویه مربوط به دو سده پایانی حاکمیت ساسانی بوده است. هرچند بخشی از متون مرتبط از جمله کارنامه اردشیر تلاش می‌کند خود را متنی قدیمی و پیشین جلوه کند، حال آنکه امروزه می‌دانیم که زمان نگارش این متن در قرن پایانی حکومت ساسانی بوده است (صفا، ۱۳۶۹: ۱۳۲). بنابراین، متون دچار نوعی دگردیسی شده بودند که فیل از حیوانی بدیمن، به موجودی در ارتباط با پادشاهی بدل گردید. نکته قابل توجه در این زمینه حضور فیل در شاهنامه فردوسی است. در ابتدا فیل در شاهنامه نمادی از شورش و عصیان در برابر نظم موجود (اشه/نظم کیهانی) در نظر گرفته می‌شود؛ رستم جوان ناچار از کنترل کردن نیرو/نیروهای عصیانگر در برابر نظم

موجود است که قرار است جامعه و آرامش آن را برهم زند. در نتیجه به مقابله با پیلی ژنده می‌پردازد که از آن پدرش بوده است. همین منبع پیل را در جایی بر پرچم ایرانیان به هنگام نبرد معرفی می‌کند که نشان از اهمیت والای آن و همچنین جایگاهی است که در نمادهای ایرانیزه شده پیدا کرده بود (فردوسی، شاهنامه، ۱۳۹۳؛ ج ۲، ۳۵۴: بیت‌های ۷۴۰-۷۴۱).

متون دوران اسلامی: متون مورخان دوران اسلامی غالباً به صورت رونویسی از منابع پیش از اسلام اعم از منابع ترجمه شده رومی/بیزانسی یا منابع پهلوی، به توصیف وضعیت بهره‌گیری از فیل هم در سپاه و هم در شکار پرداخته‌اند. البته برخی از منابع روزگار اسلامی ناشی از نبردهای پایان شاهنشاهی ساسانی با عرب‌های مسلمان بوده است که از نزدیک شاهد استفاده ساسانیان در نبردها از این حیوان عظیم‌الجثه بوده‌اند. گاهی متون تاریخی روزگار غزنوی و سلجوقی، استفاده از فیل در نبرد و امور سلطنتی را از نزدیک رؤیت نمودند. بنابراین این منابع گاهی به‌عنوان منابع دست‌اول قابل استفاده و زمانی نیز نقش منابع ثانویه را ایفا می‌کنند. چارلز در نوشته‌ای عالمانه به نقد برخی از متون اسلامی که ظاهراً برگرفته از رویدادنامه‌های رومی/بیزانسی در زمینه استفاده از فیل در روزگار ساسانی بوده‌اند پرداخته است. وی در این زمینه به نقد طبری پرداخته است و روایت طبری را نقلی از رودیدانامه دیوکلتيان دانسته است (Charles, 2007: 310).

طبری از ابن‌هشام نقل کرده است خسرو پرویز نهصد و نود و نه پیل، پنجاه هزار باره از اسبان دست‌کشی و بارکشی و استر داشت... (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۰۱). غررالخبار ثعالبی (ثعالبی‌نیشابوری، ۱۳۶۸) و همچنین شاهنامه فردوسی^۱ (شاهنامه، ۱۳۹۳: جلد ۸، ۲۹۸، بیت ۳۸۲۹) به ترتیب از داشته‌های مهم و عجیب خسرو (دوم) موسوم به پیل سفید و پیل سیاه یاد کرده‌اند که در نوع خود قابل توجه است. ثعالبی علاوه بر این، از تختی متعلق به خسرو دوم یاد کرده است که بخش‌هایی از آن از عاج فیل ساخته شده بود. همو در توصیف این پیل نوشته است: «... دیگر از عجایب دربار او، فیل سپید بود که از تمام خیل فیلان درشت اندام‌تر و دوارش بلندتر از همه بود. پوستش از سفیدی می‌درخشید و هیچ پیل یا ژنده‌پیلی یارای پایداری با او را نداشت. چون سربند بر او می‌گذاشتند و برگستوان بر او می‌پوشانیدند و با آینه‌های نقره‌گون زینتش می‌دادند و تنگهای زرین بر او می‌بستند، جلوه‌ای زیبا و دل‌انگیز داشت و نگاه‌ها را به خود می‌کشید» (ثعالبی نیشابوری، ۱۳۶۸: ۴۴۷). اگرچه ثعالبی منبع خود برای این موضوع را ذکر نکرده است و از طرفی هیچ اشاره‌ی مستقیمی از کارکرد این فیل هیکل‌مند برای خسرو مطالبی را ارائه نکرد؛ اما به صورت تلویحی از عبارت‌هایی مرتبط با نبرد و حتی شکار یاد کرد از جمله‌ی این عبارت‌ها: «... هیچ پیل یا ژنده‌پیلی یارای پایداری با او را نداشت» و یا «... چون سربند بر او می‌گذاشتند و برگستوان بر او می‌پوشانیدند...» بود که اصطلاحاتی چون یارای برابری و برگستوان در ارتباط با نبرد مورد استفاده قرار می‌گرفت که در متون دوره غزنوی به وفور دیده می‌شود و ذکر آن منابع نیز در مطالب بالا آمد.

فردوسی در بخشی دیگر از اثر سترگ خویش در داستان کاموس کشانی؛ اشاره نموده است که رستم پهلوان اسطوره‌ای ایران زمین، شاهان سرزمین‌هایی را که به اسارت گرفته بود، سوار بر فیل (از جمله خاقان را) به نزد کیخسرو می‌فرستد (فردوسی، شاهنامه، ۱۳۹۳؛ ج ۳، ۲۴۵: بیت‌های ۲۲۹۱-۲۲۹۲). فردوسی داستان مشابهی از پیروزی خسرو اول (انوشیروان) و حمل گنج قیصر و اسرای این نبرد سوار بر فیل به نزد خسرو مطرح نمود (همان، ج ۷، ۱۳۹:

۱. فغانستان چینی و پیل سیاه / که در زین زرین بدی سال و ماه.

بیت‌های (۶۷۱-۶۷۲). به درستی روشن نیست منظور فردوسی از ارسال اسرا و گنج سوار بر فیل تحقیر شاهان بوده یا تکریم آنها؟

مسعودی در توصیف شوکت و عظمت خسرو انوشیروان نوشته است که خاقان چین طی نامه‌ای مدح خسرو را گفته و تلویحاً خود را صاحب هزار فیل سپید در اصطبل معرفی کرده است (مسعودی، مروج/ج ۱: ۱۳۹۰: ۲۶۰). بنظر می‌رسد این توصیفات و اعداد ذکر شده از جمله هزار فیل سپید ضمن مبالغه، بیان قدرت شاه نگارنده نامه و هم‌چنین آگاهی فرد دریافت‌کننده از چنین شأن و شوکتی بابت داشتن «فیل سپید» است.

استفاده از فیل در نبرد و همچنین شکار یا کارکردهای تشریفاتی برای طبقه حاکم در دوران اسلامی و عدم آگاهی دقیق در مورد پیشینه استفاده اولیه از این حیوان موجب گردید که روایت‌های اساطیری ایران پیش از اسلام در مورد نحوه اهلی کردن و استفاده از آن در متون اسلامی همان رویه‌ای را در پیش گیرد که گاهی در متون اساطیری و حماسی ایران به نگارش درآمده بود. طبری نوشته بود که براساس روایات ایرانیان، نخستین کسی که فیل را اهلی کرد و از دشت و صحرا! به شهر انتقال داد، فریدون بود (طبری، ۱۳۸۵: ج ۱: ۲۲۹). گردیزی به نوعی همین روایت را از متون پیش از اسلام روایت کرد (گردیزی، زین‌الخبار، ۱۳۶۳: ۶). بلعمی نیز فریدون را به‌عنوان اولین اهلی‌کننده فیل دانست و همو نوشته است فریدون ساز و برگ جنگی بر فیل نصب کرد (بلعمی، ۱۳۷۸: ج ۱: ۱۰۸).

این روایت‌ها تداوم اندیشه در مورد منشأ این حیوان را به صورت حماسی و اسطوره‌ای مطرح می‌کنند؛ حال آنکه مسعودی از آگاهی خسرو دوم در مورد منشأ این حیوان یاد کرد و نوشت: ... خسرو به هنگام رژه‌ی پیلان با حسرت گفت؛ ای کاش فیل از هند نبود و منشأ ایرانی داشت (مسعودی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۲۷۴). آگاهی از این منشأ و هم‌چنین ملزومات مرتبط با شرایط نگهداری و مدیریت این حیوان در نبرد و تشریفات درباری و حتی شکار، ضرورت وجود فیلبانانی با اصلیت هندی را نشان می‌دهد که برخی از متون نوشته‌اند که در روزگار ساسانی منصبی موسوم به «زندک» رئیس فیلبانان بوده است (نفیسی، ۱۳۸۷: ۳۰۱). آمیانوس نیز این منصب را به سکستانی‌ها منتسب کرده بود (Ammianus 18. 12).

البته برخی از متون تاریخی اسلامی اشاراتی دارند که از فحوای آنها می‌توان برداشت نمود این منصب و این شغل در واقع بومی شده بود. ظاهراً هدایت فیل‌ها در نبرد بر عهده اسواران بوده است که بخشی از تخصص‌های انحصاری این قشر از نخبگان جامعه ساسانی به شمار می‌رفتند. اسواران ساسانی فیل‌ها را هم‌چون ماشین‌های جنگی به کار می‌بردند که به شکلی بسیار آراسته وارد میدان نبرد می‌شدند، و در آغاز پیشروی مسلمانان در ایران، جنگاروان متحیر عرب را که با آنها آشنا نبودند را به وحشت می‌انداخت (مسعودی، مروج، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۳۰). در بسیاری از نبردهای تعیین‌کننده، از جمله نبرد «ذوقار» در پیش از اسلام (حدود ۵۷۲م)، اسواران در حالی که بر فیل‌ها سوار بودند با نیروی اعراب رو در رو شدند و این برتری فیزیکی آنها را قادر می‌ساخت تا از مهارت‌های تیراندازی‌شان به خوبی بهره‌برداری کنند (جوالبیقی، ۱۹۹۰، معرب، ۳۵۲).

طبری در این زمینه نوشته است ایرانیان با لشکریان و فیل‌هایشان آمدند که اساوره بر آنها نشسته بودند (طبری، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۰۷). به این ترتیب بنظر می‌رسد اسواران علاوه بر سوار شدن بر اسب در فیل‌رانی و تیراندازی از فراز فیل نیز تخصص و مهارت کسب می‌کردند. لازم به توضیح است این مهارت‌ها در فیل‌رانی، تیراندازی و کنترل نیروی دشمن در تقابل با برجک‌ها که از تخصص‌های اسواران روزگار ساسانی بوده است طی فرایندی نسبتاً زمان‌بر و غالباً چندین سده کسب شده بود. همین امر دیرپایی بهره‌گیری و تداوم برقراری ارتباط میان دو وجه عمده روزگار ساسانی یعنی نجابت خانوادگی یا همان طبقه اجتماعی و آموزش از دوران کودکی و نوجوانی را در زمینه استفاده از فیل برای

سپاه/شکار شاهنشاه را مورد توجه قرار می‌دهد. البته این وجه از بهره‌گیری از فیل کمتر مورد توجه نویسندگان اسلامی و حتی پیش از آنها قرار گرفته بود.

در نبرد جسر؛ فرمانده ایرانی روی یک فیل می‌جنگید. در نهاوند سی زنجیر فیل در جنگ با اعراب به خدمت گرفته شد و فردی به نام «آذر گرد» مسئولیت ده زنجیر از این فیل‌ها را بر عهده داشت. پس از کشته شدن آذر، پهلوان دیگری (که از اسواران بود) جای او را گرفت (ابن‌اعثم، فتوح، ۱۹۶۷ - ۱۹۷۵ ج ۲: ۵۲-۵۳). در نبرد قادسیه، ایرانیان ردیفی از سی زنجیر فیل فراهم آوردند که در ابتدا موجب وحشت نیروهای مقابل گردید. این لشکر برای اعراب مهاجم، مخاطرات بسیاری داشت (Muir, 1924: 102-103).

علاوه بر توصیف متون اسلامی در زمینه بهره‌گیری از فیل به‌عنوان تسهیل‌کننده حضور در میدان نبرد و تضمین پیروزی در روزگار ساسانی، این متون استفاده از فیل در روزگار غزنوی را به‌عنوان تداومی از دوران ساسانی مطرح کرده‌اند. از جمله بیهقی نوشته است سلطان محمود غزنوی با تأسی به داستان‌های بهرام گور و آزاده، علاقه داشت سوار بر فیل به شکار وحوش بپردازد (بیهقی، ۱۳۱۹: ۱۵۱). این تصویر یکی از مستندترین مواردی است که از روزگار خسرو دوم به‌عنوان یکی از شکارگاه‌های روزگار ساسانی بر دیواره طاق بستان به نمایش درآمده است و در بخش بعد به آن پرداخته می‌شود. و همین موارد مستند در متون اسلامی تداوم روزگار ساسانی به اسلامی را بازگو می‌کند.

بهره‌گیری از فیل در سپاه و شکار ساسانی براساس مدارک باستان‌شناسانه

نقش برجسته‌ای در بیشاپور، اولین حضور جدی فیل در روزگار ساسانی به‌عنوان بخشی از یک مدرک تصویری خود را نشان داد (شکل ۱). در این صحنه که پیروزی شاپور اول بر رومیان به تصویر درآمده است (موسوی‌حاجی و سرفراز، ۱۳۹۷: ۲۳۰)، در انتهای تصویر، هیئتی که احتمالاً بخشی از لژیون‌های رومی را نشان می‌دهد، نقشی از یک فیل به همراه فیل‌بانی سوار بر آن قابل مشاهده است (کریستین‌سن، ۱۳۸۲: ۱۶۲-۱۶۳). دریایی به استناد ابیاتی از شاهنامه، این حیوان را یکی از فیل‌های سپاه ساسانی می‌داند (Daryaei, 2016: 38). از آنجایی که فقط نیمه جلویی حیوان در تصویر دیده می‌شود؛ نمی‌توان مشخص نمود که آیا محمل یا عماری روی پشت این حیوان نصب شده بود یا خیر؟ ولی اگر فیل جنگی بوده باشد و در هنگام مصاف به چنگ نیروهای شاپور افتاده باشد، دیرپایی استفاده از این حیوان در جنگ توسط رومیان را نشان می‌دهد. هر چند که قرن‌ها پیش اسکندر از این حیوانات در نبردهای خویش استفاده می‌کرد و بعدها سلوکیان چنین رویه‌ای را ادامه دادند (نک: مطالب بالا). تفسیر حضور چنین حیوانی در کنار یک لژیون رومی آن هم در هنگامی که روشن است صحنه‌ی از پیروزی شاپور بر امپراتوران رومی را به تصویر کشیده است، نشان از اندیشه‌ای مهم در پشت به نمایش درآوردن آن دارد، لیکن هنوز نمی‌دانیم فیل یک غنیمت جنگی بوده است یا آنگونه که دریایی نوشته است بخشی از سپاه ظفرمند ساسانی در مواجهه با امپراتوران رومی؟ اما چه غنیمت و چه بخشی از لشکر ساسانی باشد، منظور شاهنشاه ساسانی احتمالاً بهره‌گیری سیاسی و تبلیغاتی بوده است (رایگانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۵۴).

ناگفته پیداست جنبه‌های تبلیغاتی حیوان درشت هیکلی چون فیل البته مورد توجه رومیان نیز بوده است و این موارد در هنر رومی نیز در مواجهه با ساسانیان به‌عنوان عاملی بازدارنده و حتی بخشی از «جنگ سرد» در نظر گرفته می‌شد (رایگانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۹)، اما گاهی واقعیت‌های ذکر شده در متون تاریخی رومی از منظر واقعیات تاریخی باید نگریسته و نقد گردد. چرا که بخشی از این مطالب، تداوم سنتی ادبی است که پیش از این روزگار و در عصر هجوم اسکندر به سرزمین‌های شرقی متداول بوده است و بهره‌گیری و توصیف نبرد قهرمانانه از زبان راویان به‌عنوان

یک مدرک تاریخی محسوب نمی‌شود صرفاً برای تهییج سربازان خودی و یا قانع کردن نمایندگان سنا مورد استفاده بوده است (Charles, 2007: 306-308).

در یکی دیگر از نقش‌برجسته‌های ساسانی در بیشاپور که برخی از محققان آن را پیروزی بهرام دوم بر شاه سکستان دانسته‌اند (موسوی‌حاجی و سرفراز، ۱۳۹۷: ۲۳۳)، فیل‌بچه‌ای؟ به همراه دیگر غنائم/خراج به حضور پادشاه (بهرام دوم؟!) بر تخت‌نشسته‌ای آورده می‌شود (شکل ۲). روشن نیست قامت کوتاه فیل به دلیل کم‌سن بودن این حیوان است یا عدم رعایت نسبت‌ها در کار شکل‌دادن حجاری؟ اما فردی که بر پشت این فیل نشسته است، نشان می‌دهد که فیل بالغی به حضور شاهنشاه آورده‌اند. شوربختانه نمی‌توان از این صحنه و از لابه‌لای متون تاریخی به بازسازی جزئیات وقایع تاریخی، مطالبی بیش از فحوای درج شده در نقش‌برجسته یاد شده برداشت کرد. بنابراین باید دانست هرگونه اظهارنظر مبتنی بر انتساب عنوان غنیمت جنگی و یا خراج سالیانه در مورد تصویر فیل حاضر در این صحنه بر خلاف تصویر صحنه‌ی پیشین در زمان شاپور، فعلاً منتفی است. لیکن حضور مجدد فیل بر دیواره سنگی و همچنین تصویر فرّه‌مند پادشاه ساسانی از پس دریافت غنیمت جنگی یا حتی خراج، حاکی از دقت در به نمایش درآوردن اندیشه‌ی فرّه‌مندی شاهنشاه ساسانی حاضر در تصویر است که فیل می‌تواند یکی از این نشانه‌ها در نظر گرفته شود. کما اینکه می‌توان چنین نظری در مورد حضور فیل رومی در صحنه نقش‌برجسته منتسب به شاپور را نیز مورد توجه قرار داد.

شکل ۱: فیل درشت‌هیکل در میان لژیون رومی در حضور شاپور اول، بیشاپور (نگارنده).

شکل ۲: نقش‌برجسته منتسب به پیروزی بهرام دوم بر شاه سکستان (موسوی‌حاجی و سرفراز، ۱۳۹۷: ۲۳۳، شکل ۳۸)

از محوطه تل داورز در شرق شهر سویره در ۳۰ کیلومتری مداین صفحات چهارگوش گچبری مزین به اسب بالدار و فیل به دست آمد که نشان از وجود یک عمارت اشرافی ساسانی در این منطقه دارد (شکل ۳). گوش فیل‌ها در این گچبری‌ها، همانند فیل‌های هندی کوچک بوده و خرطوم به سمت سینه متمایل شده و سر آن به سمت بالا برگشته است (کروگر، ۱۳۹۶: ۲۸۵-۲۸۷). یکی از سنت‌های گچبری ساسانی بهره‌گیری از مضامین مذهبی و حتی اساطیری مرتبط با دین زرتشتی است. در اغلب گچبری‌های حیوانی این دوره تجسم‌های حیوانی ایزد بهرام به خوبی قابل مشاهده هستند. اگرمن کوشش نمود فیل را نیز یکی از تجسم‌های ده گانه این ایزد حداقل از نیمه دوم دوره ساسانی معرفی کند (Ackerman, 1940: 235). از آنجا که اسب‌ها، قوچ‌ها و هم‌چنین گراز و پرندگان از مصادیق این تجسم‌بخشی حیوانی در هنر گچبری ساسانی به‌شمار می‌روند، فیل می‌تواند یکی از حیوانات محبوب مرتبط با ایزد بهرام که حافظ نهاد پادشاهی در ایران باستان بوده است، در نظر گرفته شود و در گچبری‌ها در کنار دیگر تجسم‌های حیوانی ایزدان حامی پادشاهی، حضور یابد.

شکل ۳: گچبری فیل در تل داورز عراق (کروگر، ۱۳۹۶: ص ۷۶: ۳)

تابوت سنگ مرمری متعلق به فردی به نام یوهونگ^۲ که در دربار سلسله وی شرقی بود (۵۳۴-۵۵۰ م) فردی سوار بر فیل به سبک شاهنشاهان ساسانی در حال مبارزه یا شکار شیر به تصویر درآمده است (شکل ۴). در پایین این صحنه شیر در حال مرگ دیده می‌شود (Juliano, 2006: 39). روشن است بخشی از سنت‌های ایرانی از طریق اشاعه فرهنگی به سرزمین‌های شرقی از جمله چین رسیده است. کما اینکه این تأثیر و تأثر فرهنگی، فرایندی متقابل بوده است.

شکل ۴: بخشی از حجاری تابوت یوهونگ، شکار صاحب‌منصب (احتمالاً ساسانی) سوار بر فیل (Juliano, 2006: 39).

². Yu Hong.

در یکی از بشقاب‌های نقره ساسانی، شاپور دوم (۳۰۹-۳۷۹م) سوار بر فیل به همراه یک دستیار دیده می‌شود که متون روزگار اسلامی از این افراد تحت عنوان بهرام گور و آزاده یاد می‌کنند (شکل ۵). حال آنکه تصویر منتسب به آزاده و بهرام سوار بر شتر (نه فیل) دیده می‌شود (شکل ۶). این صحنه و توصیف آن بعدها در روزگار اسلامی بسیار مورد توجه شاهان و سلاطین مسلمان از جمله غزنویان قرار گرفت (بیهقی، ۱۳۱۹: ۱۵۱). شاید صحنه نقر شده بر تابوت مرمری یوهونگ نیز چنین تداوم سنتی را نشان می‌دهد. به طور کلی شکار سواره اعم از اینکه حیوان سواری اسب، شتر و یا در نهایت فیل باشد بر وجهه سیاسی و حتی مذهبی شاه می‌افزاید. بنابراین هنرمندان این روزگار دقت بالایی در نقر تصویر شاهنشاه از خود به خرج داده‌اند (رایگانی و ویسی، ۱۳۹۸: ۲۵-۵۳). اگر فیل به‌عنوان حیوان سواری در مقابل گراز قرار گیرد (هر دو به عنوان تجسم‌های ایزد بهرام و افزایشده فرّه ایزدی پادشاه)، و روبان‌های در اهتزاز شاه شکارچی را به مفهوم فرّه ایزدی مرتبط بدانیم، تصویری سراسر مشحون از وجود این عنصر کلیدی برای تداوم مفهوم پادشاهی در روزگار ساسانی را ملاحظه می‌کنیم.

در سال ۲۵۹م شاپور دوم با پشتیبانی گرومباتس، پادشاه کیداری به رومیان در خاور نزدیک حمله و آمیدا را تصرف کرد. امپراتور یولیانوس (۳۶۰-۳۶۳م) حمله متقابلی انجام داد و تیسفون را محاصره کرد. سپاهیان ساسانی مجهز به فیل‌های جنگی، رومیان را شکست دادند و یولیانوس در جریان این نبرد مجروح شد (دریایی، ۱۴۰۳: ۹۳). البته پیش از این اشاره شد که شاپور دوم در پاسخ به شورش مسیحیان شهر شوش، این شهر را با سپاهی از پیلان، به‌طور کامل نابود کرد. گیرشمن در کاوش سال ۱۹۴۹م آثاری از این تخریب گسترده را مورد تأیید قرار داده است (Ggirshman, 1952: 7). نکته آنکه فیل سپیدرنگ به‌عنوان برجسته‌ترین تصویر نقش شده در یکی از نقاشی‌های دیواری شوش در روزگار ساسانی مورد کاوش قرار گرفت. فیلیس اکرمین این تصویر را به‌عنوان یکی از تجسم‌های ده‌گانه ایزد بهرام که دست بر قضا ارتباط نزدیکی با مفهوم پادشاهی در روایت‌های مکتوب زرتشتی دارد؛ مطرح نموده است (Ackerman, 1940: 235). بنظر می‌رسد اکرمین علاقه‌ای به ارتباط دادن نابودی شهر شوش به کمک فیل‌ها توسط شاپور دوم (۳۰۹-۳۷۹م) ندارد و تصویر نقاشی شده را از منظر مذهبی نگریسته است. در تصویر ارائه شده از جام ساسانی با نقش شکار شاپور دوم بر فیل (شکل ۵)، چنین نظر ضمنی از اکرمین مورد تأیید نگارنده این مقاله قرار می‌گیرد. نگارنده این مقاله نیز معتقد است جنبه تبلیغاتی این آثار، هم نقاشی شوش با فیل سپید که اثری از آن نداریم (و فردوسی و ثعالبی نیز آن را مربوط به زمان خسرو دوم دانسته‌اند) و هم نقش موجود بر بشقاب موزه لس‌آنجلس، هر دو تداعی مفهوم ارتباط مفهوم پادشاهی با حیوانی پرهیبتی چون فیل به هنگام شکار گراز (که خود یکی از تجسم‌های ایزد بهرام و آورنده فرّه است) بوده است تا شاهنشاه «فره‌مندتر» گردد یا دست‌کم نشان داده شود.

شکل ۵: شاه (شاپور دوم) و دستیار سوار بر فیل در حال شکار گراز (Los Angeles County Museum of Art inv. No. M.76.174.18).

شکل ۶: بهرام گور و آزاده؟! سوار بر شتر در حال شکار (https://www.metmuseum.org/art/collection/search/327497).

در منطقه سغد، نقاشی‌های دیواری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی فضاهای معماری شناخته می‌شد؛ این نگاره‌ها اگرچه گاهی خارج از جغرافیای سیاسی شاهنشاهی ساسانی واقع بوده‌اند، اما شباهت‌های سبکی و محتوایی بسیار نزدیکی با سنگ‌نگاره‌ها و نقاشی‌های دیواری مناطق داخلی ایران را نشان می‌دهد. یکی از این نگاره‌ها که در ورخشا (بخارا) یافت شده است، صحنه شکاری را نمایش می‌دهد که یک شکارچی روی فیل بزرگ با زینی مجلل نشسته است (شکل ۷). در چند صحنه حیواناتی شبیه پلنگ به سوی فیل یورش آوردند (Mongait, 1959: 288-289). این صحنه مشابه تمامی صحنه‌های شکار منتسب به شاهان ساسانی روی بشقاب‌های نقره و طلاوندود این دوره است. علاوه بر این مشابه نقشمایه‌های مرتبط به شکار با فیل روی تابوت مرمری یوهونگ است که شرح آن در بالا ارائه شد. حضور حیوانات اسطوره‌ای چون اژدها از دو منظر قابل بررسی است. نخست آنکه این تصاویر شاه آرمانی به حوزه اسطوره‌ها ورود کرده است و دوم آنکه تأثیرات چینی منطقه سغد بر هنرهای تجسمی را به نمایش می‌گذارد.

شکل ۷: شکار صاحب‌منصب سغدی سوار بر فیل (The State Hermitage Museum)

در میان سکه‌های ضرب شده توسط نیزکیان در شرق ایران گروهی از سکه‌های مسین به واسطه سنت‌شکنی در تصویر قابل توجه هستند. بر پشت این سکه‌ها به جای تصویر آتشدان ساسانی، اشکال تازه‌ای ظاهر می‌شود که شامل نقش‌های جانوری از جمله گاو و فیل (شکل ۸) است (الرام، ۱۴۰۰: ۳۸). این نقوش تجسم شکوه سلطنتی و قدرت شکست‌ناپذیر به شمار می‌روند و براساس سنت ایرانی نشانه‌های شکوه آسمانی سلطنت (خوره) و بیانگر برگزیده شدن حاکم توسط خدایان است (Daryaei, 2016). پیش از این نیز تصویر فیل روی سکه‌های روزگار سلوکی از جمله سلوکوس اول (شکل ۹) و دمتریوس (شکل ۱۰) و هم‌چنین روی سکه مهرداد (شکل ۱۱) نقر شد و حتی روی مهر سنگی دوره ساسانی تصویری از فیل (شکل ۱۲) حاکی از استفاده و کاربرد نقشمایه‌ی این حیوان در اشیا منقول نسبتاً ریز و حتی اقتصادی است که بیشتر دست به دست می‌چرخد. فارغ از جنبه اقتصادی سکه‌ها و همچنین مهرهای سنگی، این اشیا می‌توانند نقش رسانه را ایفا نمایند. بر این باوریم که هدف سلوکوس از ضرب پشت سکه، به

کارگیری جبهه تبلیغاتی نوینی است که به صورت ضمنی اشاره‌ای به غنیمتی بودن فیل‌های اسکندر و حتی فیل‌های بعدی شاهان هندی داشته است.

شکل ۸: سکه‌های نیزکیان در شرق ایران با تصویر فیل (Alram, 2018: 29, Fig. 21)

شکل ۹: سکه‌ای منحصر به فرد از سلوکوس اول با نقش اسکندر سوار بر فیل (Hill, 1922: pl. XXII)

شکل ۱۰-۱۱: نقش فیل پشت سکه دمتریوس اول (the British Museum) و نقش فیل پشت سکه مهرداد اول (the British Museum)

شکل ۱۲: اثر مهر، دوره ساسانی با نقش فیل هندی (کروگر، ۱۳۹۶: ص ۱۵: ۲).

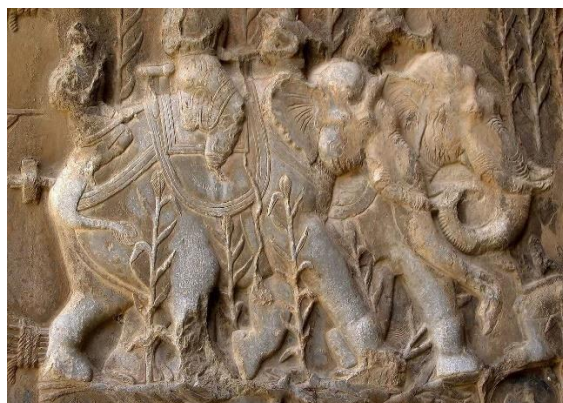
علاوه بر موارد فوق، از تالار صلیبی شکل محوطه بیشاپور، دو قطعه گچبری با نقوش حیوانی به دست آمد که گیرشمن معتقد بود یکی از آنها سر یک فیل است که با رنگ‌های زرد، قرمز و سیاه رنگ‌آمیزی شده بود. قطعه دیگر نیز گردن یک اسب را نشان می‌داد (Ghirshman, 1983: 17). این نقشمایه‌ها به فراخور زمان ایجاد، بهره‌گیری سیاسی و مذهبی از آنها می‌شد. نگارنده براین باور است که ایجاد گچبری بر تالار کاخ والرین در بیشاپور که امروزه اثری از آن برجای نمانده است و صرفاً براساس گزارش گیرشمن در این مقاله مورد توجه قرار می‌گیرد، حتی اگر

نقشماپه‌ای تزئینی در نظر گرفته شود، باید آن را بخشی از منظومه فکری شاپور اول در زمینه فرّه ایزدی و همچنین بخشی از نبرد تبلیغاتی علیه روم به شمار آورد. چرا که رومیان خود به بهترین نحو از این شیوه نبرد برای اقناع افکار عمومی جامعه رومی بهره می‌بردند. تصاویر روی سکه‌ها که در بالا به آنها اشاره شد بخشی از این فرایند بوده است. در نقوش برجسته نیز مهم‌ترین نمود فیل‌ها به عنوان بخشی از نبرد تبلیغاتی روم بر علیه ساسانیان، در بخش پایین نقش برجسته نقر شده بر طاق نصرت گالریوس قابل ملاحظه است (شکل ۱۳). کانپا این موضوع را به خوبی مورد بررسی قرار داده است و حضور فیل‌ها را به عنوان بخشی از هدایای (Gifts) ایرانی‌ها به رومیان به منظور اقناع مخاطب رومی در نظر می‌گیرد تا آنها خود را پیروز میدان در تقابل با ساسانیان بدانند (Canepa, 2009: 97).

شکل ۱۳: بخشی از طاق نصرت گالریوس و حضور فیل‌ها به عنوان بخشی از یک نبرد تبلیغاتی (Canepa, 2009: Fig. 17)

نگارنده این مقاله معتقد است حضور فیل در این طاق نصرت ارزشی معادل حضور ایزدبانوان یونانی/رومی در نقوش برجسته شاپور اول در بیشاپور دارد. این همان جنبه‌های تبلیغاتی و نکته‌های ظریف در تقابل اندیشه‌های میان دو امپراتوری و همارد دیرینه است که در قالب هنر و به جهت کارکرد داخلی روی سنگ تجسم یافته است. تجسم هنری شکار در قالب آثار منقول از جمله بشقاب‌های نقره‌ای و همچنین برخی از نقوش برجسته سنگی و نقاشی‌های دیواری، روایتی مستند از شیوه حضور افراد و همچنین ادوات و ابزار شکار را به نمایش گذاشته‌اند. نقش برجسته دیواری شکار خسرو دوم در طاق بستان کرمانشاه به عنوان اثری مهم در این زمینه قابل بررسی است (شکل ۱۴). حضور فیل‌ها در این نقش برجسته، هم برای حمل حیوانات شکار شده و هم به عنوان مرکب سواری شاهنشاه؛ روایتی متفاوت از سلسله‌مراتب اجتماعی در جامعه و به صورت تخصصی‌تر در سپاه ساسانی را به نمایش گذاشته است. اینکه هیچ کس به جز شاهنشاه نمی‌تواند بر فیل سوار شود مگر اینکه خود شاه چنین افتخاری را نصیب فردی نماید؛ نکته‌ای است که متون اسلامی بعدها به آن اشاره کرده‌اند (بیهقی، ۱۳۱۹: ۶۲۸). صحنه شکار حیواناتی نظیر گراز و آهو در طاق بستان به کمک فیل‌ها، مشابه همان صحنه نبرد شاپور دوم بر بشقاب مطّلابی است که پیش از این مورد بررسی قرار گرفت. بنابراین تداوم بهره‌گیری از فیل در سپاه و شکار به خوبی در این آثار قابل مشاهده است.

شکل ۱۴: فیل‌های حجاری شده بر دیواره طاق بستان در صحنه شکار خسرو دوم (نگارنده)

علاوه بر بهره‌گیری از فیل‌ها در نبرد و شکار، هم‌چنین کاربردهای تشریفاتی در دربار ساسانی که پیش از این در متون تاریخی یونانی/رومی و هم‌چنین اسلامی به آنها پرداختیم، بنظر می‌رسد فیل‌بازی یا جنگ فیل‌ها نیز سرگرمی بود که در دربار از آن لذت می‌بردند. اگرچه منبعی از دوره ساسانی در دست نیست، مینیاتوری از دوره مغولی در هند، جهانگیر شاه مغولی هند را در حال تماشای جنگ میان دو فیل با فیل‌بانانی بر پشت آنها نشان می‌دهد (دیماندا، ۱۳۸۹: ۷۴). از تزئینات و منگوله‌های شرابه‌دار آویزان بر گردن و بدن فیل‌ها مشخص است چنین مراسمی صرفاً برای سرگرمی بوده است و هیچ جنبه تهاجمی یا تدافعی نداشته است (شکل ۱۵). چنین مراسمی قاعدتاً می‌بایست بیرون از فضای کاخ‌ها و در میدان یا حتی در پردیسی برگزار می‌گردید. صحنه شکاری از روزگار ساسانی روی بشقابی مستند شده است. این بشقاب امروزه در حراجی بنامز (Bonhams) عرضه شده و شاهنشاه ساسانی را در حال تماشای شکار به تصویر کشیده است (شکل ۱۶). در این بشقاب پادشاه ساسانی همان کاری را انجام داده است که قرن‌ها بعد شاه مغولی هند در قالب نقاشی دیواری انجام می‌دهد. فعل هردو یکسان، اما مصادیق حیوانی آنها متفاوت است. چه بسا که چنین صحنه‌هایی در دربار ساسانی بوده ولی به لحاظ تصویری یا اسنادی، مستندی از آن در اختیار نداریم.

شکل ۱۵: مینیاتوری از دوره مغولی در هند؛ جهانگیر شاه در حال تماشای جنگ میان دو فیل (دیماندا، ۱۳۸۹: تصویر ۳۴).

شکل ۱۶: شاهنشاه ساسانی در حال تماشای صحنه شکار (https://www.bonhams.com/auction/22837/lot/74/a-).
(sasanian-silver-gilt-royal-plate/)

روندی که در روزگار ساسانی مورد توجه طبقه نخبه و بخصوص دربار شاهنشاهی ساسانی قرار گرفت، در دوران اسلامی نیز هم‌چنان مورد اقبال بوده است. در دوران اسلامی استفاده از فیل در نبردها مایه فخر شاهان مسلمان و سلسله‌های ایرانی و ترک‌زبان به شمار می‌رفت. مؤلف سلجوق‌نامه در توصیف وضعیت افول غزنویان و طلوع سلجوقیان، بهره‌گیری از فیل در هنگام نبرد را به‌خوبی توصیف کرده است (ظهیرالدین نیشابوری، ۱۴۰۰: ۱۰-۱۱). بنظر می‌رسد این نوع بهره‌گیری از فیل در سده‌های نخستین و میانه اسلامی تداوم شیوه‌های روزگار ساسانی بوده است. نکته آنکه تصویر یک بشقاب سفالی از دوره قاجار مشابه توصیفی است که سلجوق‌نامه در مورد توصیف نبرد سلطان مسعود غزنوی با نیروهای سلجوقی ارائه کرده است (شکل ۱۷). اگرچه در این صحنه نسبت‌ها به درستی رعایت نشده است؛ اما به خوبی تسلط راکب فیل بر جنگجویی پیاده آشکار است.

شکل ۱۷: نبرد مرد فیل‌سوار و گرز به دست با رزمجویی پیاده با شمشیر (موزه هنرهای شرقی روسیه)

تداوم روندهای فرهنگی در تمامی شئون در دوره ساسانی به دوران اسلامی به خوبی قابل توجه است. فنون نبرد و هم‌چنین ادوات وابسته به آن نیز یکی از این روندهایی است که بدون وقفه مورد توجه حاکمان مسلمان قرار گرفت. اگرچه جنبه‌های پادشاهی کمتر مورد توجه بوده‌اند، اما هم‌چنان رعایت سلسله‌مراتب استفاده از کالاهای شأن‌زا مورد توجه حکام مسلمان و دربار آنها بوده است. از مصادیق چنین تحولی می‌توان به استفاده از ظروف زرین‌فام به‌جای ظروف طلایی با توجه به حرمت استفاده از آنها با توجه به شرع مقدس اسلام اشاره نمود. فیل نیز می‌توانست یکی از

این کالاهای شأن‌زا برای دربار حکام مسلمان در نظر گرفته شود. بنابراین استفاده از این حیوان در نبرد و شکار هم‌چنین تشریفات درباری مورد توجه قرار گرفت و تا سده‌های میانه اسلامی ادامه داشت.

بحث و تحلیل

فیل از جمله جانوران آسیایی/آفریقایی با منشأ نسبتاً عجیب است. برخی حضور فیل هندی در ایران و بین‌النهرین را ناشی از اشاعه فرهنگی/سیاسی و در روزگار تاریخی می‌دانند؛ حال آنکه برخی از باستان‌شناسان در این زمینه منطقه‌ی بردبالکا را به عنوان سرمنشأ حضور این حیوان در منطقه غرب آسیا دانسته‌اند. اما هیچ داده باستان‌شناسی و نه هیچ متن تاریخی در مورد استفاده از این حیوان به عنوان ابزاری برای نبرد، شکار یا تشریفات درباری وجود ندارد. دوره هخامنشی در ایران احتمالاً سرآغاز استفاده کاربردی از فیل بوده است. اواخر این دوره، بواسطه مستند شدن وقایع تاریخی توسط مورخان یونانی؛ وضع بهتری از منظر اطلاعات وجود دارد. سلوکیان و بعدها اشکانیان نیز هرازگاهی از فیل استفاده نظامی کرده‌اند. ساسانیان بهره‌گیری از فیل را به عنوان یک فرهنگ نهادینه کرده و سپس استفاده متنوع از آن فراگیر شد. این نهادینه شدن در متون زرتشتی قابل پیگیری است. فیل ابتدا موجودی اهریمنی و سپس مقدس می‌شود و تجسمی از ایزد بهرام و حتی نمادی از فره ایزدی! این دگردیسی ناشی از کثرت و حتی ضرورت استفاده از فیل بوده است. متون یونانی/رومی به استفاده از این فیل در سپاه، شکار و تشریفات دوره ساسانی پرداخته‌اند. متون اسلامی نیز پیرو متون پهلوی و رومی؛ شرح بهره‌گیری از فیل در نبرد، شکار و تشریفات را برشمرده‌اند. گاهی استفاده از متون اسلامی راهگشای استفاده از این حیوان در روزگار ساسانی شده است. غزنویان از جمله سلسله‌های مسلمانی بوده‌اند که بنا به مصالح سیاسی، هرازگاهی به هند لشکرکشی کرده و زنجیرهای زیادی از این حیوان را به‌عنوان غنیمت جنگی، هدیه و باج با خود به اقلیم‌های متنوع درون ایران منتقل کردند.

توصیف مبتنی بر مشاهده مستقیم توسط متون تاریخی این دوره از جمله بیهقی، می‌تواند در بازسازی روندهای تطور فرهنگی پیش از این دوره از جمله روزگار ساسانی نیز مفید باشد. فیل در روزگار غزنوی به عنوان بخشی از دارایی‌های مخصوص سلطان به شمار می‌رفت. گاهی وی در مواردی فیل را به صاحب‌منصب یا شاهزاده‌ای عطا می‌کرد، ولی استفاده بدون هماهنگی با دربار مجازات در پی داشت (باسورث، ۱۳۷۸: ج ۱، ۱۱۱۶). نکته آنکه وقتی فیل‌داری، فیل‌بانی و حتی فیل‌رانی مخصوص طبقه حاکم محسوب شود، در نتیجه ارتباط مستقیمی با مفهوم پادشاهی و امر حاکمیت در بازه زمانی خود در نظر گرفته می‌شد. ضرب سکه نیز چنین است که ضرب سکه توسط فردی غیر از دستگاه حاکم، مجازات در پی داشت و به عنوان شورش تلقی می‌گردید. فیل سواری به عنوان بخشی از ویژگی‌های مخصوص طبقه حاکم و بخصوص شخص شاه بود (بیهقی، ۱۳۱۹: ۶۲۸). منوچهری (۱۳۴۷: ۹۹) شاعر دوره غزنوی در توصیف فیل سواری مسعود غزنوی در مقایسه با اسب سواری شاهان وقت سرانید:

«ز ننگ آنکه شاهان، باشند بر ستوران برپشت ژنده پیلان، این شه کند سواری»

علاوه بر مبحث حاکمیت و ارتباط با مفهوم پادشاهی، فیل می‌توانست نقش سلاح جنگی را نیز ایفا نماید؛ به همین دلیل فقط حاکمیت می‌بایست از این سلاح استفاده نماید. منابع تاریخی این دوره، استفاده از رژه فیلان را به عنوان قدرت‌نمایی شاهان مورد تأیید قرار داده‌اند که این قدرت‌نمایی کما اینکه پیش از این نیز مورد توجه قرار گرفت، در مراسم خلعت‌بخشی، استقبال از شاهان و سفرای دیگر کشورها به کار گرفته می‌شد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳؛ بیهقی، ۱۳۱۹: ۳۷۸؛ عتبی، ۱۳۷۴: ۳۱۹).

بهره‌گیری از فیل در روزگار ساسانی می‌توانست همانی باشد که بعدها توصیف آن را در متون تاریخی روزگار غزنوی خواندیم. این مطلب در داده‌های باستان‌شناسی اعم از نقاشی، مهر، سکه و نقش برجسته که غالباً هنرهای درباری

بوده‌اند، به‌خوبی منعکس شده است؛ اما تداوم آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است که سیر تاریخی شکل‌گیری و استفاده از این داده‌ها در بستر زمان تاریخی خود، تداوم یاد شده را نشان می‌دهد. هر چند اغلب متون تاریخی و حتی تحقیقی جدید استفاده از فیل‌ها را در نبرد شرح داده‌اند و به‌عنوان تاکتیکی برای ایجاد رعب و وحشت در سپاه دشمن تلقی کرده‌اند؛ بنظر می‌رسد اندیشه بهره‌گیری از فیل در دوران ساسانی و حتی دوران اسلامی، ارتباطی عمیق با هویت و مفهوم جایگاه پادشاهی داشته است که این موضوع مهم کمتر در متون تاریخی به صراحت ذکر شده است. نوشته‌های مورخان مسیحی از جمله سبئوس به صورت ضمنی به این موضوع اشاره کرده است و حضور فیل را به عنوان عنصری مؤثر در نبرد و تشریفات سلطنتی مورد توجه قرار داده است. تشریفات سلطنتی همان بخشی است که می‌تواند به‌صورت مستقیم ارتباط قابل توجهی استفاده از فیل را با مفهوم پادشاهی در روزگار ساسانی مرتبط نماید.

نتیجه‌گیری

دوره ساسانی حداقل میان روزگار باستان و همچنین تغییری ایدئولوژیک بنیادین در فرهنگ ایرانی یعنی دوران اسلامی به شمار می‌رود. این پل ارتباطی تاریخی با بنیان‌های فرهنگی محکمی توانست از انقطاع فرهنگی ایران پیش و پس از اسلام جلوگیری نماید. حضور فیل به عنوان ابزاری کاربردی در مسائل نظامی و سرگرمی هم‌چنین امور تشریفاتی دوره ساسانیان، منجر به شکل‌گیری فرهنگ استفاده از این حیوان در بسترهای مذهبی/اساطیری این دوره شد. متون یونانی/رومی و حتی ارمنی به توصیف این بسترهای نسبتاً متنوع هم در جنگ، شکار و تشریفات درباری پرداختند. متون پهلوی که گاهی می‌توان آنها را نماینده جامعه وقت ساسانی در نظر گرفت، تغییری بنیادین از اهریمنی به حیوانی مقدس در وجود فیل را مستند کرده‌اند. این تغییر رویه به واسطه کثرت بهره‌گیری از این حیوان بوده که ناشی از ضرورتی استراتژیک برای نبرد و ایدئولوژیک برای مفهوم پادشاهی در نظر گرفته می‌شد. متون تاریخی و ادبی دوران اسلامی ضمن توجه به استفاده از فیل در دوره ساسانی؛ کاربرد زنده این حیوان را در میان حاکمان اسلامی از نزدیک ثبت کرده‌اند. این امر خود موجب بازسازی روندهای فرهنگی روزگار ساسانی می‌شود که متون رومی و حتی پهلوی در مورد آنها سکوت اختیار نموداند. داده‌های باستان‌شناسی علی‌رغم محدودیت‌هایی چون تعداد اندک و هم‌چنین دایره موضوعی محدود، این ظرفیت را دارند که متون تاریخی مورد استفاده در این پژوهش را محک بزنند. در اغلب مواقع، داده‌های باستان‌شناسی مورد استفاده در این پژوهش، مطالب مندرج در متون تاریخی در زمینه استفاده از فیل به عنوان حیوانی نسبتاً ناشناخته یا کمتر شناخته برای خصم ساسانیان را مورد تأیید قرار داده‌اند. اگر گاهی تناقضی در میان متون دیده می‌شود، ناشی از فاصله زمانی است که میان نگارش متن و وقوع حادثه گذشته است و نگارنده متن، صرفاً به توصیف وقایع از زاویه دید دیگران یا تصور خویش از صحنه واقعه پرداخته است. از جمله برداشت‌های مبتنی بر «رهیافت باستان‌شناسی ادراکی» در این پژوهش که شامل توجه به روایت‌های متون تاریخی و هم‌چنین داده‌های باستان‌شناسی بوده است؛ توجه به مفهوم پادشاهی، افزودن فره ایزدی پادشاه و هم‌چنین تبلیغاتی برای «جنگ سرد» در مقابله با هم‌اورد غربی ساسانیان (امپراتوری روم) است که شاهنشاهان ساسانی به کمک فیل این موارد را بازیابی و حتی برجسته‌تر از روزگاران پیشین کرده‌اند. کما اینکه گاهی رومیان نیز از فیل جهت برجسته‌تر کردن دستاوردهای خود در میدان نبرد-دیپلماسی از طریق «هنر سیاسی» اعم از تبلیغ روی سکه و نقش برجسته همت گماشتند. متون تاریخی و ادبی دوران اسلامی نیز به وضوح نشان داده‌اند که اهمیت فیل و شیوه‌های استفاده از آن بلاانقطاع از دوره ساسانی به اسلامی مورد استفاده متنوع بوده‌اند. فرایند بهره‌گیری از فیل به عنوان حیوانی که می‌توانست نشانگر اعتلای مفهوم پادشاهی در نظر گرفته شود، در روزگار اسلامی نیز مانند دوره ساسانی ادامه یافت.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش کتابخانه‌ای نویسنده بوده و تمام کارهای مربوطه توسط وی صورت پذیرفته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- ابن اعثم الکوفی، ابومحمد احمدبن عثمان. (۱۹۶۸-۱۹۷۵). *کتاب الفتوح*، ۸ مجلد، بیروت: دارالاضواء.
- اولبریخت، م. یان (۱۴۰۳). *برآمدن اشکانیان؛ تلاقی یونانی‌مآبی با تاریخ ایران و آسیای میانه*، ترجمه: محمدابراهیم محبوب، تهران: نشر ماهی.
- آریان (۱۳۸۸). *لشکرکشی اسکندر، ترجمه انگلیسی: اوبری دو سلینکورت، بازنگری، مقدمه و حواشی: جی. آر. همیلتون، ترجمه فارسی: محسن خادم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.*
- آسانا، جاماسب جی دستور منوچهر جی جاماسب (۱۳۷۱). *متون پهلوی، گزارش/ترجمه: سعید عریان، تهران: کتابخانه ملی.*
- آگاتیاس. (۱۳۹۹). *تواریخ، ترجمه: محمود فاضلی بیرجندی، تهران: نشر لاهیتا.*
- آرام، مایکل. (۱۴۰۰). *میراث سکه‌زنی ساسانیان در شرق، در: ایران ساسانی در بستر عهد باستان متأخر، ویراسته: تورج دریایی، ترجمه: مهناز بابایی، تهران: نشر سینا.*
- بریان، پیر. (۱۳۹۲). *امپراتوری هخامنشی، ترجمه: ناهید فروغان، تهران: نشر فرزانه‌روز.*
- بلعمی، محمدبن محمد (۱۳۷۸). *تاریخنامه طبری، تصحیح: محمد روشن، تهران: انتشارات سروش.*
- بنداری، فتح‌بن علی. (۱۳۶۵). *تاریخ سلسله سلجوقی، ترجمه: محمدحسن جلیلی کرمانشاهی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.*
- بویل، جان‌اندرو (۱۳۸۱). *تاریخ ایران (جلد سوم-قسمت دوم) گردآوری احسان یارشاطر و دیگران، ترجمه: حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.*
- بیهقی، محمدحسین ابوالفضل. (۱۳۱۹). *تاریخ بیهقی، تصحیح: سعید نفیسی، تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.*
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک‌بن محمد بن اسماعیل. (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی؛ مشهور به غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، پاره نخست ایران باستان همراه با ترجمه مقدمه زوتنبرگ و دیباچه مجتبی مینوی، پیشگفتار و ترجمه: محمد فضائلی، تهران: نشر نقره.*
- جوالیقی، ابومنصور موهوب‌بن احمد. (۱۹۹۰). *المعرب من الکلام علی حروف المعجم، تصحیح: عبدالرحیم ف، دمشق: دارالقلم.*
- دریایی، تورج. (۱۴۰۳). *ایران‌شهر؛ تاریخ و تمدن ساسانی، ترجمه: مهناز بابایی، تهران: انتشارات ققنوس.*
- دیماند، موریس، اسون (۱۳۸۹). *راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.*
- دیودوروس. (۱۳۸۴). *ایران و شرق باستان در کتابخانه‌های تاریخی، حکومت مادها-آشور، لشکرکشی خشایارشا، اردشیر دوم و کورث کوچک، لشکرکشی اسکندر به ایران، ترجمه و حواشی: حمید بیکنس شورکایی و اسماعیل سنگاری، تهران: انتشارات جامی.*

- ذاکری، محسن. (۱۴۰۲). *سربازان ساسانی در جامعه اسلامی؛ خاستگاه‌های عیاری و فتوت*، ترجمه: حمیدرضا پیغمبری، تهران: انتشارات ققنوس.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رایگانی، ابراهیم و ویسی، مهسا. (۱۳۹۸). تحلیل اصول بازنمایی کمان‌گیری پادشاهان دوره ساسانی در بشقاب‌های سیمین، *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ)*. ۱۱ (۳۹). ۵۳-۲۵.
- رایگانی، سید ابراهیم، سلطانی، بهناز و موسوی‌نیا، سید مهدی. (۱۴۰۲). بررسی مصداق‌های تجسمی برهمکنش‌های سیاسی و نظامی ساسانیان با رومیان، *پیکره*، ۱۲ (۳۴): ۱۸-۱.
- رایگانی، سید ابراهیم، ویسی، مهسا، سعادت‌مهر، محمدامین و رئوف، سولماز. (۱۴۰۱). بررسی تبلیغات سیاسی شاپور اول ساسانی و کنکاش پیرامون لقب «شاهنشاه ایران و انیران»، با تحلیلی از دو سکه منحصربه‌فرد، کتیبه‌ها و نقوش برجسته، *جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام*، ۷ (۱).
- شاه‌بختی، محسن، ناصری‌راد، مصطفی، دلریش، بشری و سخا، جواد. (۱۴۰۰). جایگاه فیل هندی در سپاه‌گیری عصر غزنوی، *پژوهش‌نامه تاریخ*، ۶۵ (۱۷)، ۱۶۱-۱۸۴.
- شهبازی، علیرضاشاپور. (۱۳۸۹). *تاریخ ساسانیان (در تاریخ طبری)*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شیپمان، کلاوس. (۱۳۹۰). *مبانی تاریخ ساسانیان*، ترجمه: کیکاوس جهاننداری، تهران: نشر فرزاد روز.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۸۵). *ترجمه تاریخ طبری*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- ظهیرالدین نیشابوری. (۱۴۰۰). *سلجوق‌نامه*، به کوشش الکساندر مورتن، تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- عتبی، محمدبن عبدالجبار. (۱۳۷۴). *ترجمه تاریخ یمینی؛ به انضمام خاتمه یمینی با حوادث ایام (در سال ۶۰۳ هجری قمری)*، تصحیح و تحقیق: جعفر شعار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فرای، ریچارد. نلسون. (۱۳۶۳). *تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه (مجلد چهارم از سلسله تحقیقات گروه تاریخ ایران دانشگاه کمبریج)*، ترجمه: حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، چ ۲، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۸۲). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه: رشید یاسمی، ویراسته: حسن رضایی باغبیدی، تهران: انتشارات صدای معاصر.
- گاریبولدی، آندرتا. (۱۴۰۳). ظهور امپراتوری ساسانی در منابع غربی، در: *شاهنشاهی پارتیان و ساسانیان متقدم*، گردآورندگان: وستا سرخوش، الیزابت پندلتون، میثائیل آرام و تورج دریایی، ترجمه: مهناز بابایی، تهران: انتشارات ققنوس.
- گردیزی، ابوسعید. (۱۳۶۳). *زین‌الاکهار*، ترجمه: عبدالحی حبیبی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۹۰). *مروج‌الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمدبن قوس بن احمد. (۱۳۴۷). *دیوان منوچهری دامغانی*، به کوشش: محمد دبیر سیاقی، تهران: چاپ حیدری.
- موسوی‌حاجی، سید رسول و سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۹۷). *نقش برجسته‌های ساسانی*، تهران: انتشارات سمت.
- مولف ناشناس (۱۳۶۴). *مینوی خرد*، ترجمه: احمد تفضلی، تهران: انتشارات توس.

مولف ناشناس (۱۳۶۷). *روایت پهلوی*، ترجمه و آوانگاری: مهشید میرفخرایی، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مولف ناشناس (۱۳۹۷). *کارنامگ اردشیر بابکان*، ترجمه: بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.

References

- Alram, M. (2018). The Numismatic Legacy of the Sasanians in the East. *Sasanian Iran in the Context of Late Antiquity*. The Bahari Lecture Series at the University of Oxford. Irvine: UCI Jordan Center for Persian Studies, 5-37.
- Canepa, M.P. (2009). *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Berkeley, Calif.; London: University of California Press.
- Cassius, D., & Cary, E. (1914). *Roman History I, Fragments of Books 1-11 (Loeb Classical Library)*. William Heinemann; The Macmillan Co.
- Charles M. B. (2007). "The Rise of the Sassanian Elephant Corps: Elephants and the Later Roman Empire," *Iranica Antiqua*, 42, pp. 301-46.
- Chronicon Paschale, (1832). ed. L. Dindorf, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 16.2, Bonn.
- Daryaee, T. (2016). From Terror to Tactical Usage: Elephants in the Partho-Sasanian Period. *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaption and Expansion* (Oxford: Oxbow), 36-41.
- Dmitriev, V. (2022). The Sasanian elephant corps revisited: Ammianus Marcellinus on the tactics of Persian elephantry. *Journal of persianate studies*, 15(1), 1-13.
- Dmitriev, V. (2022). The Sasanian elephant corps revisited: Ammianus Marcellinus on the tactics of Persian elephantry. *Journal of persianate studies*, 15(1), 1-13.
- Ghirshman, R. (1952). *Cinq Campagnes de Fouilles a Suse (1941-1951)*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Greatrex, G., & Lieu, S. N. (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-628*. Routledge.
- Hafner, G. 1969. *The art of Crete, Mycenae and Greece*, New York: Harry N. Abrams, Inc.
- Herodotus, B. (1928). *The history of Herodotus* (pp. 369-369). Tudor Publishing Company.
- Hill, G. F. (1922). *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia*, London: University of California Libraries.
- Jacobs, B. (2010): chapters in: Jacobs, B. (ed.): *Repräsentative Bildkunst im Partherreich. Parthische Kunst - Kunst im Partherreich, Akten des Internationalen Kolloquiums in Basel, 9. Oktober 2010*, Wellem Verlag, Duisburg, 2014: Einleitung (pp. 3– 10), *Repräsentative Bildkunst im Partherreich* (pp. 77– 126).
- Juliano, A. L. (2006). Converging Traditions in the Imagery of Yuhong's Sarcophagus: Possible Buddhist Sources, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 1. 29-49.
- Mongait, A. (1959). *Archaeology in the U.S.S.R.*, Mosco: Foreign Language Publication House.
- Muir, W. (1924). *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall*, Edinburg.
- Naseri, F. (2009). The Concept of Elephant in Antiquity: A Passage from India to Iran. *Pazand Quarterly*, 5(16-17), 87-104.
- Procopius, (1914-40). *Works*, tr. H. B. Dewing, 7 vols., Loeb Classical Library 48, 81, 107, 173, 217, 290, 343, London.
- Rance, P. (2003). Elephants in warfare in late antiquity. *Acta Antiqua*, 43(3-4), 355-384.
- Rufus, Q. C., & Pratt, P. (1821). *The History of Alexander the Great by Quintus Curtius Rufus Translated from the Latin with Original Notes Critical and Corroborative Including Illustrations from Recent Travels and from Remains Extant in Persia and India of the*

Ancient Native Literature by Peter Pratt of the East India House... Revised Edition in Two Volumes. Vol. I [-II]. Lackington, Hughes, Harding, Mavor, and Lepard, Finsbury Square.

Theophanes, (1982). *The Chronicle: Anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, tr. H. Turtledove, Philadelphia.

Unvala, E. M. R. (1922). *Dârâb Hormazyâr's Rivâyat*, ed. Bombay.

Zosimus, (1982). *New History*, tr. R. T. Ridley, Byzantina Australiensia 2, Canberra.